

Dr. Madhukarrao Wasnik
PWS Arts and Commerce College
Kamptee Road, Nagpur-26

Bibliometrics of the Publication During the year 2017-2018

Sr. No	Title of the Paper	Name of the Author	Title of the Journal	Year of the Publication	Citation Index	Institutional Affiliation as mentioned in the Publication	Number of Citations excluding self-citations
1	Bhau Awale's Newspaper Writing	Dr. Chandrashekhar Patil	Perspectives A National Peer Reviewed Interdisciplinary Research Journal Vol-1 Issue- VII ISSN: 2249 - 5134	Aug-2017	-	Dr.M.W.P.W.S. Arts & Commerce College, Nagpur	-
2	Consanguinity Between Indian Democratic System Buddhist Monastic Order a Brief Study	Dr. Chandrashekhar Patil	Gurukul International Multidisciplinary Research Journal Online UGC Approved Vol- VII Issue- I ISSN: 2394- 8426	Mar- 2018	Impact Factor 4.374	-	-

Bibliometrics of the Publication During the year 2019-20

Sr. No.	Title of the Paper	Name of the Author	Title of the Journal	Year of the Publication	Citation Index	Institutional Affiliation as mentioned in the Publication	Number of Citations excluding self-citations
21.	Adv. Haridas Babu Awale Yanchi Schedule Cast Federation Madhil Bhum	Dr. Chandrashekhhar Patil	Research Journey international E- Journal, ISSN- 2348- 7143 Vol.6 Issue 4(B)	Oct.- Dec. 2019			
22.	Ashokan Epigraphs with reference to the directive Principal of State Policy and	Dr. Chandrashekhhar Patil	Studies in Indian Epigraphy	Feb. 2020,			

	Fundamental Duties.		(Bhartiya Purabhilekh Patrika) Vol. XLV 2020, ISSN- 0970- 4760 UGC 48068				
23.	Haridas Babu Awale Yanche Vidarbhatil Samta Sainik Dalatil Yogdan	Dr. CHandrashekhar Patil	Perspectives, A National Interdisciplinary Annual Research Journal, Vol.1 Special issues 2020 ISSN- 2249- 5134	2020			

24.	<p>Samrat Ashokache Dhamma Pracharatil</p> <p>Bhumika: Ek Eitihasik Adhyayan</p>	<p>Dr. Chandrashekhar Patil</p>	<p>Dr. Ambedkar Institute of Social Work Dwara Prakashit Samajkarya Patrika</p> <p>ISSN-2277- 9272,</p>	March- 2020			
-----	--	---	---	-------------	--	--	--

Bibliometrics of the Publication During the year 2020-2021

Sr. No.	Title of the Paper	Name of the Author	Title of the Journal	Year of the Publication	Citation Index	Institutional Affiliation as mentioned in the Publication	Number of Citations excluding self-citations
30.	Dr.Rajashree Shahu Maharaj Ani Satyashodhak Samaj Chalval	Dr. Chandrashekhar Patil	Research Journey, International E-research Journal, Peer-Refereed & Index Journal, E- ISSN 2348-7143, Special Issue 253(B)	Oct. 2020			

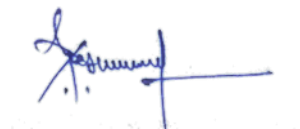
31.	Buddhist Nuns in Pristine Buddhism	Dr. Chandrashekhar Patil	AJANTA, An international Multidisciplinary Quarterly Research Journal, ISSN 2277-5730, Vol- IX Issue- IV	Oct- 2020			
32.	1920 Nagpur Congress Che Eitihasik Adehiveshan: Ek Sinhavlokan	Dr. Chandrashekhar Patil	JETIR June 2021, Vol- 8 Issue- 6 ISSN- 2349-5162	June- 2021			

Bibliometrics of the Publication During the year 2021-2022

Sr. No.	Title of the Paper	Name of the Author	Title of the Journal	Year of the Publication	Citation Index	Institutional Affiliation as mentioned in the Publication	Number of Citations excluding self-citations
7.	1946 नागपूर येथिल सत्याग्रह आणि अॅड. हरिदास बाबू आवळे यांची भूमिका	Dr. Chandrashekhar Patil	Kavita Rati UGC-Care Group- I Journal Sujay Publication, Dhule ISSN NO- 2278-9243 Sr. No. 37, Edition- 2	March-April 2022	-	-	-

Bibliometrics of the Publication During the year 2022-2023

Sr. No.	Title of the Paper	Name of the Author	Title of the Journal	Year of the Publication	Citation Index	Institutional Affiliation as mentioned in the Publication	Number of Citations excluding self-citations
03.	Babasaheb Ambedkar's Thouge The Linguistic States And Official Language Of India	Dr. Chandrashekhar Patil	Itihasacharya V.K. Rajvade Mandal , Dhule Trimasik UGC CARE LISTED ISSN 2394-5990	December 2022			

Principal

Dr. Yeshwant Patil

ISSN - 2249-5134

Perspectives

A National Interdisciplinary Annual Research Journal
2017

Peer Reviewed
Research Journal for
Interdisciplinary
Studies in Arts,
Commerce &
Social Sciences

Vol. I Issue-VII
August-2017

Dr. Madhukarrao Wasnik
PWS Arts and Commerce College
Kamptee Road, Nagpur-26
(Reaccredited 'B' by NAAC)

Managing Editor

Dr. R.P. Gan

Off. Principal

Dr. Madhukarrao Wasnik P.W.S. Arts and
Commerce College, Nagpur

Editor

Dr. Pradnya M. Bagade

Vice Principal, H.O.D., Economics

Dr. Madhukarrao Wasnik P.W.S. Arts and
Commerce College, Nagpur

Associate Editors

1. Dr. Mahendra Gayakwad
2. Prof. Sudesh Bhowate
3. Dr. Megha Ramteke
4. Dr. Sumedh Nagdeve
5. Prof. Amruta Dorlikar
6. Shri. Siddharth Wani

Advisory Committee

1. Dr. S.R. Mishra
2. Dr. M.J. Awasthi
3. Dr. Indrajit Orke

Editorial Consultants

Dr. Avinash R. Nikam

Head, Dept. of Economics

PSGVPM's Arts & Commerce College
Shahada, Dist. Nandurbar (MS)

Dr. Vimelendra Kumar

Head, Dept. of Pali

Banaras Hindu University (UP)

Dr. Umesh Holani

Dean, Commerce Faculty

Jiwaji University, Gwalior (MP)

Dr. C.D. Naik

Head, Dept. of Ambedkar Research Center
Mahu (MP)

Dr. Sukhdev Dhanke

Asso. Prof. Dept. of Marathi

Rashtrasant Gadgebaba Amravati University,
Amravati (MS)

Dr. Dharendra Shukla

Asso. Prof. Dept. of Hindi

Govt. Mahatma Gandhi
P.G. College (MP)

Dr. Vivek Kumar

Asso. Prof. and Head, Dept. of Sociology

Jawaharlal Nehru University, New Delhi.

Dr. Harsh Jagtap

Asso. Prof. Political Science

Pune vidyapeeth,
Pune. (MS)

Dr. Anil Kathare

Head, Dept of History

Shree Shivaji College Tq. Kandhar,
Dist. Nanded (MS)

Dr. C. L. Khatri

Asso. Prof. and Head, Dept. of English
T.P.S. College, Patna (Bihar)

बाबू आवळे यांचे वृत्तपत्रीय लेखन

डॉ. चंद्रशेखर पाटील

सारांश : आधुनिक जगात मानवी संस्कृतीच्या इतिहासात विविध क्षेत्रातील वैचारिक प्रचार — प्रसार करणाऱ्या वृत्तपत्र या माध्यमाने मानवी समाजजीवनात अत्यंत महत्वाचे स्थान प्राप्त केले आहे. जगातील कोणत्याही देशाच्या इतिहासाकडे दृष्टिक्षेप टाकल्यास असे लक्षात येते की, त्या देशाची राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक व साहित्यिक जडणघडण निर्माण करण्यात, चळवळ उभारण्यात व संबंधित विषयानुरूप त्या विषयाला न्याय देण्यात वृत्तपत्रांनी महत्वाची भूमिका बजावली आहे. वृत्तपत्रांमधून विचारजागृती ही फार महत्वाची भूमिका आहे. म्हणूनच “सामाजिक सुधारणासाठी समाजात विचारजागृती घडविणे, त्यासाठी सामाजिक समतेच्या चळवळी घडवून आणणे, त्यातून धार्मिक विचार आचारात बदल घडवून आणणे हे त्याचे उद्दिष्ट असते.”

खऱ्या अर्थाने समाज समस्येचे ज्वलंत चित्र समाजमनापर्यंत पोहचविण्यासाठी वर्तमानपत्रासारखे दुसरे साधन नाही. कारण एकच विचार, एकच वेध असंख्य वाचकांच्या मनावर वृत्तपत्रेच रुजवू शकतात. भारतीय शासनप्रणालीत अलीकडच्या काळात वृत्तपत्रीय माध्यमांना भारतीय शासनप्रणालीचे चवथे स्तंभ म्हणून सुद्धा ओळखल्या जाते. भारतासारख्या क्षेत्रफळाने विस्तारलेल्या, विविध धर्म, संस्कृती, भाषा, जात इत्यादी व्यापलेल्या वैविध्य व विषमतायुक्त भूमीत भारताला एक देश, एक राष्ट्र म्हणून उभे करण्यात वृत्तपत्र या माध्यमाची अत्यंत महत्त्वपूर्ण, निर्णायक व निर्विवाद भूमिका राहिली आहे.

शब्दसंकेत : भीमशक्ती, बाबू आवळे, वृत्तपत्र, बहिष्कृत भारत, मूकनायक

प्रस्तावना - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चालविलेल्या वृत्तपत्रीय आंदोलनाचा तत्कालीन बहिष्कृत समाजातील पिढीवर फार परिणामकारक प्रभाव पडला. त्याच्या अनेक अनुयायांनी सुद्धा वृत्तपत्रलेखनास व प्रकाशनास सुरुवात केली. त्यामध्ये अॅड. हरिदास बाबू आवळे यांचे नाव महत्त्वपूर्ण आहे. आंबेडकरांनी चळवळीला जिवंत ठेवून ती चळवळ जनमुक्तीसाठी पुढे नेण्यासाठी हरिदास आवळे यांनी तत्कालीन विदर्भ प्रांत व आसपासच्या परिसरात वृत्तपत्रांची व्यवस्था करता आलेली वृत्तपत्र चालू करण्याचा दृढ निश्चय केला. त्यावेळच्या नागपूरहून प्रकाशित होणाऱ्या नवभारत, नवभारत, हितवाद इत्यादी वृत्तपत्रांचा विचार केल्यास असे लक्षात येते की, ते विशिष्ट वर्गातील लोकांच्या हितासाठी चर्चा करणारी वृत्तपत्रे होती.

त्या वृत्तपत्रांतून दलित-शोषितांच्या दुःखाला डावलण्याचे प्रयत्न केले गेले. एवढेच नाही तर दलित समाजातील समस्या व अडचणींना सदर वृत्तपत्रांनी प्रकाशात आणले नाही व त्यांची दखलही घेतली नाही. म्हणून त्यावेळचे समाजप्रबोधन करण्यासाठी अॅड. बाबू आवळेंनी “१४ ऑगस्ट १९५६ ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वृत्तपत्राला पुरस्कार करणारे ‘भीमशक्ती’ या साप्ताहिकाची मुहूर्तमेढ रोवली.” ‘भीमशक्ती’ च्या मुखपृष्ठावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या फोटोच्या खाली सारनाथ येथील स्तंभावरील धम्मचक्रप्रवर्तन चक्र होते आणि त्याखाली ‘अत्तं भव’ म्हणजे ‘स्वयंप्रकाशित व्हा’ असे बोधवाक्य होते.

डॉ. आंबेडकरांना प्रेरणास्थानी ठेवून त्यांच्या विचारांना प्रमाण मानून आवळे बाबूंनी त्यांच्या छायाचित्राला, त्यांच्या स्थान दिले. समस्त विश्वाला शांतीचा संदेश देणारे महान शंतिदूत तथागत बुद्धाच्या अत्त दीप भवला म्हणून मुख पृष्ठावर प्रकाशित करून समताधिष्ठित विचारांचे ध्येय अॅड. आवळेंनी समोर ठेवले. एवढेच नाही तर त्यांच्या चिखलातच जन्म होतो. म्हणूनच अस्पृश्य, दलित हे वर्णव्यवस्थेत अडकलेल्या चिखलरूपी स्थानावर असूनही त्यांच्या योगदान समाजकार्यास देऊ शकतात. याची जाणीव आवळेंना होती. म्हणूनच त्यांनी कमळाला वृत्तपत्रात

स्थान देऊन सम्राट अशोकाच्या चक्राला वृत्तपत्रातून प्रतिबिंबित करून अशोक चक्र गतिमान करण्याचा महनीय प्रयत्न केला.

‘भीमशक्ती’ या साप्ताहिकाची किंमत फक्त १२ नवे पैसे असून संपादक एच.डी. आवळे बी.एस्सी., एल. एल.बी. असे लिहिलेले आहे. पहिल्या अंकाच्या निर्देशाबरोबर नागपूर शनिवार दि. १४ ऑगस्ट १९६५ असा उल्लेख आहे. साप्ताहिकाचे प्रकाशक पी.एच.शंभरकर असून हे साप्ताहिक बाबू आवळे यांच्या चळवळीचे मुख्य केंद्र असलेल्या रिपब्लिकन पक्ष कार्यालय कमाल टॉकिज चौक, नागपूर येथून प्रसिद्ध होत असे.

हरिदास बाबू आवळे हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे निष्ठावंत अनुयायी असल्यामुळे त्यांच्या तत्वज्ञानाचा आवळेच्या जीवनावर खोलवर परिणाम झाला होता. भीमशक्तीच्या पहिल्या अंकाचे आंबेडकरांचे निष्ठावंत अनुयायांच्या पुढे सादरीकरण करीत असताना असे म्हटले आहे की, या नविन साप्ताहिकाने आपले ब्रीद म्हणून बोधिसत्व बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या तत्वप्रणालीचा व शिकवणुकीचा पुरस्कार करणारे, साप्ताहिक असे साप्ताहिकाच्या मुखपृष्ठावरच जाहीर केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रयत्नांमुळे व त्यांनी दिलेल्या विचारांमुळे बौद्ध समाजात नवक्रांतीची ज्योत तयार झाली होती. याची माहिती अॅड. आवळेंना असल्यामुळे त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्वप्रणालीचा अवलंब करणारे विदर्भातील ‘भीमशक्ती’ वृत्तपत्र काढून पत्रकारितेत मानाचा तुरा रोवला आहे. डॉ. आंबेडकरांची तत्वप्रणाली समाजासमोर आणण्याकरिता डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांना वृद्धिंगत करण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्वज्ञान हे वंचितांना न्याय मिळवून देणारे त्यांच्या मुक्तीस पथप्रदर्शक असणारे आहे. याचे प्रतिबिंब ‘भीमशक्ती’ साप्ताहिकात पाहावयास मिळते. त्याचप्रमाणे बाबासाहेबांच्या विचारांचे वाहक असाच त्यांचा गौरव केला जातो. अर्थातच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्वज्ञान बौद्ध समाजाला समतावून सांगण्यासाठी धर्मांतरानंतर ‘भीमशक्ती’ या वृत्तपत्राचा जन्म झाला.

‘भीमशक्ती’ वृत्तपत्रातील वैचारिक लेखनप्रपंच- भाषा ही विचारप्रवाह व वहनाचे प्रधान माध्यम आहे, भाषा ही लेखनाचे सामर्थ्य असते. याद्वारे लेखनपंचातील विचार पुढीलप्रमाणे दिलेले आहेत. जनमानसाला आवाहन करण्याची क्षमता या भाषेतच असते. डॉ. आंबेडकरांची वृत्तपत्रीय भाषाशैली ही जनसामान्यांच्या मनाचा ठाव घेणारी होती. याचा आवळे बाबूंना प्रत्यय आला होता. साप्ताहिक पत्र काढून दलित समाजप्रबोधनाचे कार्य सातत्याने केले म्हणूनच त्यांनी स्वतः संपादित केलेले ‘भीमशक्ती’ पत्र दलित-अस्पृश्यांना सतत प्रेरणा देत राहिले आणि म्हणूनच अॅड. आवळेंना दलितमुक्ती लढ्याकरिता वृत्तपत्र महत्वाची भूमिका पार पाडू शकते याची जाणीव असल्यामुळे त्यांनी ‘भीमशक्ती’ नावाचे वृत्तपत्र “डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संपूर्ण लेखन भाषण व त्यांची अभिव्यक्ती ही आपली स्वयंभू प्रेरणा व प्रतिज्ञा व्यक्त करीत अविष्कृत होत राहते.” म्हणूनच डॉ. आंबेडकरांच्या वृत्तपत्रीय लेखनशैलीचे सामर्थ्य ओळखून आवळे बाबूंनी वृत्तपत्रीय भाषा ही स्वयंभू प्रेरणाक्षम व दलितांना संघटित करण्याकरिता समतामूलकच ठेवली. पत्रकारितेचा कुठलाही अनुभव नसतानासुद्धा साप्ताहिक ‘भीमशक्ती’ मधून हरिदास बाबू आवळेंनी रिपब्लिकन पक्ष आणीबाणीच्या परिस्थितीत पत्राच्या माध्यमातून दलित-अस्पृश्य बांधवांमध्येसुद्धा डॉ. आंबेडकरांचे विचारधन पेरण्याचे महत्वाचे काम केले. अर्थातच त्यांची वृत्तपत्रीय क्षेत्रातील कामगिरी ऐतिहासिकच म्हणावी लागेल.

हरिदास बाबू आवळे यांच्यासारख्या निष्ठावंत कृतिप्रवण लेखकाची वृत्तपत्रीय भाषा ही सतत लोकशाहीचा वसा घेऊनच उभी राहिली आहे. हरिदास बाबू आवळे स्वतः राजभाषा हिंदीचे जाणकार विद्वान होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना यांची नेहमी जाणीव होती की आपल्याकडेही हिंदीचा प्रसिद्ध वक्ता आहे. हरिदास बाबू आवळेंनी आपल्या ‘भीमशक्ती’ या साप्ताहिकातून सोप्या विषयाला हात घातल्याचे दिसते. त्यांचे वृत्तपत्रीय लेखन व संपादन हे राजभाषा हिंदीतूनच होते. परंतु ‘भीमशक्ती’ या पत्रातून समाजस्थितीचे सूक्ष्म निरीक्षणाला तीन भाषाशैलीचा प्रत्यय येतो. म्हणूनच भारतीय रिपब्लिकन पक्ष विरोधी की शासनकर्ती या शीर्षकांतर्गत लेखक एन.आर. बन्सोड यांनी समाजस्थितीच्या विचित्र अवस्थेची दखल घेऊन ते म्हणतात, “मागासलेल्या समाजाला जो विशेषाधिकार किंवा सवलती मिळतात त्यात सरकारची

किंवा सवर्णांची मेहरबानी आहे असे त्यांना वाटत असेल तर मी सरळ म्हणतो की त्यात कोणाचीही मेहरबानी नाही. उलटपक्षी तुम्ही हजारो वर्षे केलेल्या त्या पापाचे फळ आहे ! कारण त्याशिवाय परिणाम नाही.”

हजारो वर्षे दलित — मागासलेल्या समाजाच्या अवनतीला उच्चवर्गीय वर्गच कारणीभूत होता. कित्येक व्रचितांच्या पिढ्या आपल्या हक्क व अधिकारापासून कायमच्या चातुर्वर्ण्यामुळे वंचित राहिल्या. मग आता त्यांना सवलती मिळू लागल्या म्हणून तथाकथित वर्णवाद्यांच्या पोटात दुखावे अशीच स्थिती निर्माण झाली म्हणून त्यांनी श्रेष्ठितांना सरकारची व सवर्णांची मेहरबानी अस्पृश्यांवर असल्यामुळे ते सवलतीस पात्र आहेत असे म्हणणे म्हणजे हास्यास्पद आहे. उलट सवर्णांनी केलेल्या पापाचे प्रायश्चित्त आहे असे मत भीमशक्ती वृत्तपत्रातून मोडल्या गेले. या सांख्याच्या तत्वज्ञानानुसार आजचे फळ पूर्वीच्या पापाचे आहे त्याला कोणीही टाळू शकणार नाही आणि तुम्ही जर त्याला अन्याय म्हणत असाल तर खुशाल म्हणा आम्ही आज हे पाप खंडन होईपर्यंत सवलतीचा फायदा घेणा ! म्हणजेच हजारो वर्षे सत्ताजातील एका विशिष्ट वर्गाने दलित — अस्पृश्यांना भय दाखवून त्यांच्या जगण्यावरच बंधने आणून त्यांना गुलामीच्या शृंखलेत जखडून ठेवले. त्यांना सवलती तर दूरवीच गोष्ट म्हणून पापाचे भागिदारी जर आम्ही अस्पृश्य समाज असू तर पाप नष्ट होईपर्यंत सवलत निश्चित घेणारे असे बन्सोड यांनी समाजस्थितीचे सूक्ष्म निरीक्षण करून सत्यान्वेषता भीमशक्ती मांडली.

बौद्धधम्म व हिंदुधर्म यातील नावे, विचार या संदर्भात वैचारिक विश्लेषण करताना अॅड. आवळे म्हणतात की, “हिंदुधर्म हा असा धर्म आहे की जो नैतिकतेवर आधारित नाही. नैतिकतेचा अल्पसा अंशसुद्धा त्यात समाविष्ट ही धर्माची व्याख्या ग्रहण करण्यासारखी नाही ! हे फक्त शक्तीचे विभागणीकरण आहे. जे सामाजिक आवश्यकतेवर आधारित आहे ! बौद्धधम्म नैतिकतेवर आधारित आहे.”

अर्थातच हिंदुधर्मात चातुर्वर्ण्य पद्धतीचा अंतर्भाव असल्यामुळे मानवामानवात भेद आहे आणि याच वर्णव्यवस्थेमुळे अस्पृश्य दलितांना दास्यत्व आले. हिंदुधर्मात समतेचा अभाव आहे. परंतु बौद्धधर्मात खालच्या पातळीवरच्या मानवाससुद्धा स्थान आहे. अशा पद्धतीने वैचारिक लेख वृत्तपत्रातून लिहून बाबू आवळेंनी समाज प्रबोधनात्मक कार्य केले. त्यांच्या वृत्तपत्रीय लेखनातून जनमानस ढवळून निघाले होते. त्यांच्या लेखनामुळे वाचक वर्ग अंतर्मुख होऊन विचारप्रवृत्त व्हायचा यामागचा त्यांचा एकच अंतिम उद्देश होता, तो म्हणजे लोकजागृती करणे.

भाषेच्या डौलापेक्षा अंतःकरणाला भिडणारी सरळ व सुबोध भाषा हीच खरी विचारवहनाची भाषा असते असे त्यांचे विचार होते. निर्मित व कृत्रिम भाषेला त्यांनी स्थान दिले नाही. अतिमहत्वाचे प्रश्न हे जगण्याचे प्रश्न असतात ते पुनः पुनः मांडण्याचा सापेक्ष त्यांच्या लेखनातून झाला असल्याचे दिसते. हरिदास आवळेंनी बौद्धधर्माचे महत्व विशद करताना परिवर्तनवादी पत्रकारिता स्वीकारली होती. हरिदास बाबू आवळे यांनी वृत्तपत्रीय लेखन हे हौस पुरविण्याचे साधन म्हणून त्याकडे पाहिले नाही तर आंबेडकरी चळवळीच्या यशाचे गमक म्हणून त्याकडे पाहिले. वृत्तपत्राची निवड आंबेडकरी समाजाला संघटित करण्यासाठी होती असे आवळेंच्या वृत्तपत्रीय लेखनातून दिसून येते. त्याचप्रमाणे त्यावेळी राष्ट्राला भेडसवणारे राष्ट्रीय प्रश्न, राजकीय, धार्मिक, सामाजिक विशेषतः धर्मांतरणानंतर बौद्धधर्माची वाटचाल इत्यादी विषयांसंदर्भात त्यांच्या वृत्तपत्रीय लेखन विषयवस्तूची झालर दिसते. भारतीय रिपब्लिकन पक्षाचे ऐक्य व त्याविषयीच्या वाटचालीकरिता आवळे बाबूंनी आपले विचार ‘भीमशक्ती’ या वृत्तपत्रातून प्रकट केले. वृत्तपत्राच्या माधमातून जनमानस जागृत करणे हा हेतू डोळ्यांपुढे ठेवून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्वप्रणालीचा पुरस्कार करणे हा आवळे बाबूंच्या वृत्तपत्राच्या लेखनाचा उद्देश होता. असे असले तरी आवळे बाबूंनी देशापुढील राष्ट्रीय प्रश्न, राजकीय, धार्मिक व सांस्कृतिक प्रश्नांना गौण मानले नाही. भारतीय समाजात सामाजिक जागृती निर्माण झाल्याशिवाय राजकीय, राष्ट्रीय व आर्थिक प्रश्न सुटणार नाहीत असा त्यांचा दृढ विश्वास होता. त्यांच्या वृत्तपत्रीय लेखनामुळे आंबेडकरी चळवळीला पोषक वातावरण मिळाले. म्हणूनच हरिदास बाबू आवळे यांचे ‘भीमशक्ती’ तील वृत्तपत्रीय लेखन आणि विचार म्हणजेच आंबेडकरी चळवळीचा सर्वकष इतिहास आहे असे म्हणणे अन्वयार्थ होईल. अॅड. हरिदास बाबू आवळे यांच्या ‘भीमशक्ती’ वृत्तपत्रातील विषयवस्तूला प्रामुख्याने राजकीय, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय, सांस्कृतिक, सामाजिक व धार्मिक इत्यादी भागांत विभागता येते. हरिदास बाबू आवळे यांनी आंबेडकरोत्तर कालखंडातील

वृत्तपत्रीय क्षेत्रात मोलाची कामगिरी बजावली. विशेषतः राजकीय क्षेत्रात त्यांनी अतुलनीय भरपूर लेखन केले होते. दलितांनी सुरु केलेले 'महाराष्ट्रात १९४७ च्या नंतर शेकडो साप्ताहिके, मासिके, दलित पत्रे प्रकाशित झालीत तरी ती अल्प आयुषी होती. ती खालीलप्रमाणे अस्मितादर्श, अपना अभिमान, दलितबंधु, दलित दर्शन, बहुजन नायक, भीमयुग, भीमपुकार, भीमशक्ती ही होती.

निष्कर्ष - आंबेडकरोत्तर दलित व अस्पृश्य समाजातील ज्या पत्रकारांनी अस्पृश्य समाजाच्या कल्याणाकरिता अनमोल असे लेखन केले, त्यात बाबू आवळेचा सिंहाचा वाटा होता. आर्थिक विवेचनामुळे 'भीमशक्ती' चे वीस अंक निघू शकले होते. 'भीमशक्ती' हे वृत्तपत्र जरी अल्पायुषी ठरले तरी त्यातील विचार मात्र आंबेडकरी बौद्ध समाजाला प्रेरणादायी ठरून समाजात समताधिष्ठित क्रांती तयार झाली. डॉ. आंबेडकरांच्या तत्वप्रणालीचा पुरस्कार करणारे निर्भिड साप्ताहिक म्हणूनच 'भीमशक्ती' वृत्तपत्राकडे पाहिले पाहिजे. विचार हे चळवळीचे प्रमुख आयुध आहे असे मानून वृत्तपत्रीय क्षेत्रात त्यांनी केलेले निर्भिड ऐतिहासिक लेखन समाजप्रबोधनासाठीच, लोकशिक्षणासाठीच होते हे सत्य नाकारता येत नाही.

संदर्भ :

१. निर्माळे, हरिशचंद्र, 'दलितांची नियतकालिके', सुगावा प्रकाशन, पुणे, जानेवारी १९८७, पृ. क्र. ०३.
२. आवळे, एच. डी. (संपा), 'साप्ताहिक भीमशक्ती', अंक १ ला, १४ ऑगस्ट १९६५, नागपूर, पृ. क्र. ०१.
३. कित्ता पृ. क्र. ०१.
४. पवार, दया, 'डॉ. आंबेडकर गौरव ग्रंथ', महाराष्ट्र राज्य साहित्य मंडळ, मुंबई १९९३, प्र. आ., पृ. क्र. ५११.
५. पुर्वीकृत - भीमशक्ती, पृ. क्र. ०३.
६. पुर्वीकृत - भीमशक्ती, पृ. क्र. ०२.
७. कसबे, रावसाहेब, 'आंबेडकर आणि मार्क्स', सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृ. क्र. १२.
८. मनोहर, यशवंत, 'रिव्हिलकन पक्ष बांधणी एक दिशा', युगसाक्षी प्रकाशन नागपूर १९९४, पृ. क्र. २४, २५.
९. जामगडे, विनायक (संपा), 'भीमशक्ती', २ मार्च २००८, कर्मवीर बाबूजी आवळे विचार प्रबोधन मंच नागपूर, पृ. क्र. २७.
१०. डॉ. बेचेन श्योराजसिंह, 'हिन्दी की दलित पत्रकारिता पर पत्रकार', डॉ. अम्बेडकर का प्रभाव, प्रथम संस्करण १९९८, समता प्रकाशन दिल्ली, पृ. क्र. २६६.

डॉ. चंद्रशेखर पाटील

इतिहास विभाग प्रमुख, डॉ.म.वा.पी.डब्ल्यू.एस.महाविद्यालय, नागपूर

ISSN-2277-4491

VIBGYOR

Bi-annual Multi Disciplinary Research Journal

Volume VII No. 1 February 2018

VIBGYOR

Bi-annual Multidisciplinary Research Journal
Volume VII / No. 1 / February 2018

The VIBGYOR, a plethora of gem studded writings by eminent scholars from across the globe would genuinely usher a new vigour among the intellectuals in the world. The National and International luminaries in the Editorial Board would synchronize the views penned by renowned scholars from far and wide for publication. The biannual Multi-disciplinary Research Journal extends its canvas to all qualitative writings.

Editor In Chief

DR. JOBI GEORGE

Principal

Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur

Editor

DR. SUNIL SHINDE

Associate. Prof. & Head

Dept. of Economics

Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur

Published By

Research Journal Publication Committee

Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur

Accredited with Grade B (CGPA-2.54) by NAAC, Bengaluru

Dist. Nagpur - 441201(M.S.) India

Ph. : No, 07106-232349, 9423602502, 9422829240

E-mail : vibgyorbmv@yahoo.in

Website : www.bgm.ac.in

■ **VIBGYOR**

Bi-annual Multidisciplinary Research Journal
Volume VII / No. 1, February 2018

■ **Published By**

Research Journal Publication Committee

Bhiwapur Mahavidyala, Bhiwapur

Dist. Nagpur - 441201(M.S.) India

Ph. : No. 07106-232349, 9423602502, 9422829240

E-mail : vibgyorbmv@yahoo.in

Website : www.bgm.ac.in

■ **UGC Approved List of Journals** **Journal No. 46447**

■ **ISSN-2277-4491**

■ **Special Edition : February 2018**

■ **© Author**

Copyright © All rights are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise without prior permission of the Editor.

The papers included in this publication have been directly reproduced, with minimum editorial intervention, from the files sent by the respective authors. Opinions expressed in the research papers are those of contributors and do not necessarily match the views of Research Journal Committee of the college. The Publisher or Editorial Board is not responsible for any information contained therein.

■ **Type Setting**

Scan Dot Computer,

Mahal, Nagpur Mobile : 9822565782

E-Mail : aakar100@gmail.com

बाबु हरिदास आवळे व कामगार चळवळ : एक समिक्षात्मक अध्ययन

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात भारतामध्ये ब्रिटिशांची सत्ता स्थिरावल्यामुळे तसेच औद्योगिकरणाच्या प्रक्रियेमुळे कामगारांच्या स्थितीकडे दुर्लक्ष होवू लागले होते. अशा अवस्थेत स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात कामगारांच्या अनेक ट्रेड युनियनची स्थापना होवून कामगारांच्या प्रश्नाकडे गांभिर्याने बघणे क्रमप्राप्त ठरते. अशा विद्यमान परिस्थितीत मध्य प्रांत वऱ्हाडमध्ये सुद्धा अनेक कामगार नेते नावारुपास आले त्यापैकी अॅड. हरिदास बाबु आवळे यांचे कार्य कामगार चळवळीच्या क्षेत्रात उल्लेखनीय ठरते. परंतु कामगार चळवळीचा इतिहासात त्यांच्या कार्याची दखल घेतल्या गेली नाही. कामगार चळवळीतील त्यांचे कार्य उपेक्षितच राहिले. म्हणूनच त्यांच्या कार्य कर्तृत्वावर प्रकाश पडावा म्हणून हा लेख-प्रबंध.

शब्दकुंजी : मध्यप्रांत वऱ्हाड, टाटा उद्योग, एम्प्रेस मिल, अॅड. हरिदास आवळे, कस्तुरचंद पार्क, सिद्धार्थ कामगार संघ, ट्रेड युनियन, लेबर कमिशनर हरिसिंग, विधान परिषद, बिडी कामगार, भारतीय मजदूर संघ, भाई ए. बी. बर्धन, दत्तोपंड देगडी.

अॅड. आवळेची कामगार चळवळीतील पार्श्वभूमी :

अॅड. हरिदास बाबु आवळे हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मध्य प्रांत वऱ्हाडतील नेत्राग्र्यान सहकारी होते. डॉ. आंबेडकरांच्या कार्ये कर्तृत्वाचा प्रभाव अॅड. आवळेबाबूवर पडलेला होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्थापन केलेला राजकीय पक्ष स्वतंत्र मजूर पक्ष, अखिल भारतीय श्रेश्ठकृत्य कास्ट फेडरेशन, तसेच भारतीय रिपब्लिकन पक्षाच्या ध्येय आणि उद्दिष्टांमध्ये कामगारांच्या स्थितीत सुधारणा द्यावी. या पक्षांनी वारंवार ध्येय आणि कार्यक्रम आखलेला होता हे दिसून येते. आवळे बाबूंनी कामगार चळवळीत कार्य करतांना कधीही वाढत्या अमिपांना बळी पडले नाही कारण या क्षेत्रात कार्य करतांना त्यांचा लढा हा शोषित, पिडीत, वंचित कामगार कल्याण यासाठी हा लढा होता. अॅड. हरिदास बाबु आवळे वास्तव मध्यप्रांत वऱ्हाडची राजधानी नागपूर या राजधानीच्या शहरी असल्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात नागपूर शहर कामगारांचे शहर म्हणून नावारुपास येत होते. याच सुमारास मध्य प्रांत वऱ्हाडची राजधानी नागपुरात सन १८७७ साली टाटा उद्योग समुहाची एम्प्रेस मिल स्थापन झाली. त्यानंतर मॉडेल मिल आली आणि हळूहळू उद्योग वाढवून नागपुरातील कामगारांची संख्या वाढू लागली. त्यांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी कामगार

□ प्रा. डॉ. सी. एस. पाटिल

इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ. मधुकरराव वासनिक पी. डब्ल्यू. एस. कला व वाणिज्य
महाविद्यालय कामठी रोड, नागपूर

संघटना जन्मास येणे क्रमप्राप्त होते. नागपुरात गिरणी कामगारात जागृती व संघटन निर्माण करणारे पहिले कार्यकर्ते किरान फांगोत्री बन्सोड हे होते.^१ तोच कित्ता पृष्ठे हरिदास बाबु आवळे यांनी गिरविला होता असे दिसून येते.

सिद्धार्थ कामगार संघाची स्थापना :

सन १९४२ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्थापन केलेल्या श्रेश्ठकृत्य कास्ट फेडरेशनचे ते मध्यप्रांत वऱ्हाडतील सरचिटणीस बनले होते. या प्रांतात पक्षाचे संघटन मजबूतीवर भर देवून मध्यप्रांत, वऱ्हाड या प्रांतातील नागपूर शहरातील अस्पृश्य कामगारांची दैनावस्था व मिल कामगारांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी एखाद्या मजूर संघटनेची आवश्यकता आवळे बाबूंना वाटली आणि मध्य प्रांत वऱ्हाडची राजधानी नागपूर येथील कस्तुरचंद पार्कमध्ये भरलेल्या पी. डब्ल्यू. डी. कामगारांच्या सभेत 'सिद्धार्थ कामगार संघाची' स्थापना १९५५ साली करण्यात आली.^२

कामगारांच्या सभेत विडी मजूर संघाचे उपाध्यक्ष जनार्दन मूल यांनी सांगितले की, मजूरामध्ये संघटना निर्माण करण्यासाठी संघ असायला पाहिजे कारण संघाद्वारे मजुरांवर होत असलेल्या अन्यायाच्या प्रतिकारासाठी लढा दिला तरच आपल्यावरील अन्याय दूर होतील आणि आपल्यालाच मागण्या मिळविता येतील.^३ अस्पृश्य कामगार वर्ग हा सुरुवातीपासून हजारीचे जीवन जगत होता. त्यांची दैनावस्था अत्यंत वाईट होती म्हणूनच त्यांना अधिकार मिळावेत मजुरांचे प्रश्न शासन दरबारी सोडवावे. कामगारांचे कल्याण व्हावे हा ध्यास आवळे बाबूंना लागला होता.

नागपूर येथील कस्तुरचंद पार्क कामगारांच्या सभेत सर्वानुमत सिद्धार्थ मिल कामगार संघाची स्थापना करण्यात आली व संघाची कार्यकारणी घोषित करण्यात आली होती. सिद्धार्थ कामगार संघाचे कार्यकारी मंडळ पुढील प्रमाणे होते.

बाबु हरिदास आवळे (वकिल) - अध्यक्ष
वसुदेश कोंडबाजी गणार - उपाध्यक्ष
आनंदराव तानोबा धेते - उपाध्यक्ष
जनार्दन महादेव मूल - सेक्रेटरी
अर्जून साखरे, गोविंद खापर्डे - सेक्रेटरी
विठोबा मारुती ताकसंडे - खजिनदार
इत्यादींचा समावेश कार्यकारणित होता.
सिद्धार्थ कामगार संघातील कार्य :

ॲड. बाबू आवळे यांचे सार्वजनिक जीवनातील कार्य बघता त्यांना सिद्धार्थ कामगार संघाचे अध्यक्षपद बहाल करण्यात आले होते.

सिद्धार्थ कामगार संघ रजिस्टर्ड करण्यासाठी ट्रेड युनियनच्या रजिस्टर पत्रव्यवहार करण्यात आला असून व लवकरच ॲड. हरिदास बाबू आवळे यांनी संघातर्फे एक शिफ्टमंडळ नागपूर महानगर पालिकेच्या सचिवांना भेटणार असून त्यांना कामगारांच्या मागण्याचा एक खलिता सादर करण्यात येईल. अशी शिफारस करण्यात आली. संघाचे कार्यालय सीताबर्डी अभ्यंकर रोड, संगमचाळ जिथे (शंड्युल्ड कास्ट फेडरेशनचे कार्यालय) होते तिथेच कार्यालय उघडण्यास आले होते.*

ॲड. बाबू आवळे यांचा मूळ पिंडच शोषित, वंचित, कष्टकरी कामगार वर्गाच्या उत्थानाकरिता अहोरात्र झटत राहणे हाच होता. कारण मध्य प्रांत वड्डाडामधील गिरणी व कारखाण्यात काम करणाऱ्या कामगारांची परिस्थिती अत्यंत हलाखीची असून त्यातही अस्पृश्य कामगारांची स्थिती फार बिकट होती. त्यांना आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करण्याकरिता रात्रंदिवस झटत राहावे लागे. असे असूनही त्यांना कामाचा पुरेसा मोबदला मिळत नव्हता म्हणूनच ॲड. बाबू आवळे यांना मजुरांचे हक्क त्यांना मिळणाऱ्या सोयीसुविधा पुरविण्यासाठी त्यांचे प्रश्न शासन दरबारी मांडून मजुरांचा न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांची भूमिका बजावली होती. सिद्धार्थ मिल संघटनेच्या माध्यमातून कामगारांना न्याय मिळून देण्याचा प्रयत्न मध्य प्रांत वड्डाडामध्ये त्यांनी केलेला होता. म्हणून नागपूरला अस्पृश्य कामगार वर्गामध्ये मजुरांचे पुढारी म्हणून त्यांना नावलेकीक प्राप्त झालेला होता.

नागपूर महानगरपालिकेत सफाई कामगारांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी अनेक अस्थायी कर्मचारी संघटनेच्या वतीने निवेदन दिल्यामुळे महानगरपालिकेत स्थायी केले होते. आवळे बाबूंनी शासन दरबारी मजुरांच्या प्रश्नावर वाचा फोडली व त्यांचे अधिकार मिळवून दिले. एवढेच त्यांचे कार्य नाही तर नागपूर शहरात कामगारांना निवाऱ्यांची सोय व्हावी या उद्देशाने नागपूर तालुका गिरीखदान मजदूर सहकारी संस्था लि. या संस्थेच्या माध्यमातून खाणीमध्ये काम करणाऱ्या मजुरांसाठी नागपूर शहरात घर बांधण्याकरिता दीक्षाभूमी पासून थोड्याच अंतरावर रिझर्व्ह पोलिस ट्रेनिंग स्कूलच्या पाठीमागे (सी.आर.पी.एफ. कॅम्प) जयताळा येथे ११ एकर डिसमिल जागा खरेदी करण्याचा करारनामा केला. ६ एकरी रजिस्ट्री केली होती.*

असाच एक प्रयत्न मध्य प्रदेशातील छिंदवाडा जिल्ह्यातील सौंसर तालुक्यातील क्लिक इन्डस्ट्रीस कंपनीच्या कच्चीढाणा खाणीतील १७ फेब्रुवारी ते १० सप्टेंबर १९५५ पर्यंत ६ महिन्यांपर्यंत सातशे साठ मजूर सुटी व मजूरीचे दर याकरिता संपावर गेले होते. हा संप नागपूर शंड्युल्ड कास्ट फेडरेशनचे स्थापित केलेल्या

सिद्धार्थ कामगार संघाच्या सौंसर शाखेने बाबू आवळे संघटन मंत्री शंड्युल्ड कास्ट फेडरेशन यांच्या नेतृत्वाखाली घडवून आणला.

आवळे बाबू यांना खाण कामगारांचे प्रश्न सनदशीर मार्गाने सोडविण्याची हातोटी होती. कारण कच्ची ढाणातील संप अपेक्षेबाहेरच नाही तर सर्वात दीर्घमुदतीचा संप म्हणून मध्य प्रांत वड्डाडचे लेबर कमिशनर हरिसिंग आणि इतर ख्यातनाम मजूर नेते यांनी प्रशंसित केला होता. सुमारे ६ महिनेपर्यंत चाललेल्या संपामुळे मजुरांचे अनन्वित हाल होण्याचा संभव होता तो युक्त्या / प्रयुक्त्या योजून कमी केला व धैर्याने आणि जोमाने संपास तांड देण्यास हरिदास बाबू आवळे यांनी आपल्या प्रभावी नेतृत्वाने आणि मार्गदर्शनाने मजुरांना शिकविले.* कच्ची ढाणा खाणीतील संप सामोपचाराचे सोडविण्यासाठी बाबू आवळेंनी सनदशीर मार्गाचा अवलंब केला होता. मध्य प्रांत वड्डाडतील गिरणी कामगारांप्रमाणे खाण कामगारांचे प्रश्न शासन दरबारी सोडवून या उद्योगातील कामगारांना संघटित करण्यात आवळे बाबूंनी आपले नेतृत्व आणि संघटन कौशल्य पणास लावले होते.

या कार्यात त्यांना सौंसर तालुक्यातील सिद्धार्थ कामगार संघाचे प्रामाणिक स्थानिक कार्यकर्ते भिवाजी बागडे, ॲड. एल. जी. ढवरे आणि नत्थूजी भफने इत्यादी लोकांचे भरपूर साहाय्य आवळे बाबूंना मिळाले होते.

ॲड. हरिदास बाबू आवळे यांच्यामागे सामाजिक कार्याचा भयंकर व्याप असूनही ६ महिन्यांपर्यंत त्यांना स्वतःला सरकारच्या असहकार्याच्या धोरणाने आणि इतर मजूर संघटनेच्या कारवाईने अनन्वित त्रास व कष्ट सहन करावे लागले. ते कष्ट आनंदाने सहन करून संप यशस्वी केला व सिद्धार्थ मजूर संघाचे नाव व किर्ती अधिक उज्ज्वल केली.*

बिडी कामगारांसाठी कार्य :

विदर्भातील भंडारा जिल्ह्यातील बिडी कामगारांच्या वेतना संबंधीचे प्रश्नावर महाराष्ट्र विधान परिषदेत विदर्भातील बिडी कामगारांच्या नियमित वेतनमानासंदर्भात बाबू आवळे विधान परिषदेत मांडलेल्या विधेयकासंदर्भात १६ डिसे. १९६० ला प्रश्न उपस्थित केलेला होता व सभागृहात कामगारांच्या प्रश्नावर जोरदार आवाज बुलंद करून सभागृहात आपल्या प्रभावी नेतृत्व व कौशल्याचे प्रदर्शन केले.

विदर्भ प्रांतात जंगलाचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे इथे विदर्भात ज्या काही इंडस्ट्रीज आहेत. बिडीच्या धंद्यात जवळपास २ लाखापेक्षा जास्त मजूर गुंतले आहेत हा एक मोठ्या प्रमाणावर चाललेला धंदा आहे. या धंद्यात कामगारांना न्याय मिळावा म्हणून सरकारने वेतन निश्चित केलेले होते. १४ जून १९५८ रोजी पूर्वीच्या मुंबई सरकारने एक नोटिफिकेशन काढले त्यानुसार या धंद्यातील मजुरांना किमान वेतन व मिळावे अशा प्रकारची तरतूद करण्यात आली होती.*

मुंबई विधान परिषदेत एच. डी. आवळे (मध्यप्रदेश विधान सभेद्वारा निर्वाचित) सभागृहाला उद्देशून म्हणाले की, बिडी कामगारांना किमान वेतन मिळाले पाहिजे याचे समर्थन करण्यासाठी मी सभागृहामध्ये उभा आहे. शासन याकरिता काही प्रभावशाली यंत्रणा शोधून काढवी. याकरिता यापूर्वीही सभागृहात या विषयावर चर्चा झाली होती. त्यावेळेस मी नोटिफिकेशनच्या सभागृहामध्ये संभाव्य परिणामाबद्दल सूचित केले होते. त्यामुळेच अशा घटनांची पुनरावृत्ती होत आहे.^९

आश्चर्याची एक गोष्ट आहे की, या प्रथेमुळे कंत्राटदार ठेकेदार वर्गाचा नवा वर्ग निर्माण होत आहे. काय सरकार हा वर्ग बंद करू शकते काय? यासाठी सरकारकडे प्रभावी यंत्रणा आहे. कामगार क्षेत्रात कार्य करणारे अनेक लोक तेथे कामगारांचे शोषण करत आहे. कंत्राटदार वर्ग आज बिडी कामगारांचे शोषण करत आहे.^{१०}

अर्थातच बिडी उद्योगामध्ये बहुतांश विदर्भातील वंचित घटकातील लोकांचाच जास्त भरणा होता. कंत्राटदाराकडून या वर्गाचे शोषण करण्याचे सत्र सुरुच होते. या गंभीर प्रश्नासंबंधी सभापती महोदय यांचे लक्ष वेधण्याकरिता आवळे बाबू पुढे म्हणतात की, भंडारा जिल्ह्यात येथे उद्योग बहुत जोरो से चल रहा है। सन १९५६ मे व बम्बई राज्य मे आया। उसके कारण जो वेतनमान बढ़ा है उसके फलस्वरूप यह नोटिफिकेशन निकालना पड़ा। मजदूरों की यह समस्या हल करने कौन-कौन से उपाय हो सकते हैं। मध्यवर्ती सरकार की मध्यस्थता से मध्य प्रदेश तथा महाराष्ट्र सरकार के प्रतिनिधी एक साथ बैठकर बिडी मजदूरों के लिए उपयुक्त जीवनमान का रेट निश्चित किया जावे ऐसा मैंने सुझाया।^{११}

कामगारांचे शोषण थांबविण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने कोणती उपाययोजना अन्वळविली आहे स्पष्ट करावे. आवळे बाबूंनी सभागृहापुढे शासनाला विनंती केली की, सरकार के प्रतिनिधी मजदूरों के प्रतिनिधी कारखानदारी के प्रतिनिधी एक जगह बैठकर इस पर विचार करके इस समस्या का हल ढूँढ निकाले ऐसा प्रयास किया गया तो मैं समझता हूँ मजदूरों का कारखानदारी की ओर से आज जो शोषण हो रहा है वह बंद करके उनके रास्ते पर लाने का मार्ग अवश्य निकल आयेगा। ऐसा प्रयास किया गया तो मैं समझता हूँ मजदूरों का कारखानदारी की ओर से आज जो शोषण हो रहा है वह बंद करके उनको रास्ते पर लाने का मार्ग अवश्य निकल आयेगा।^{१२}

कामगारांचे जीवनमान उंचावण्याकरिता विदर्भातील बिडी कामगारांचे निश्चित वेतनमान ठरल्याप्रमाणे दिले जावे अशा सूचना आवळे बाबूंनी सभागृहासमोर मांडल्या होत्या.

भंडारा जिल्ह्यातील बिडी उद्योगावर आधारीत कामगारांनी कारखाने बंद केल्यामुळे बिडी मजदूरांवर बेकारीची संकट निर्माण आल्यामुळे त्यांची परिस्थिती अत्यंत दयनीय झाली आहे. यावर लक्ष केंद्रित करताना आवळे बाबू पुढे म्हणतात की, बिडी कामगार

जेव्हा शांतीच्या मार्गाने कारखानदारांचे घर्ष काम मागण्याकरिता जातात तेव्हा शांती मार्गाचा पुरस्कार करणाऱ्या कामगारांवर लाठीचार्ज व अश्वधूर सोडण्यात येतो. लहान बालकांना मोर्चात घेऊन जाणाऱ्या महिलांना पोलिस गावाबाहेर ३० ते ३५ फेड नेऊन जंगलातील दऱ्या खोऱ्यात सोडून देतात. अशा विकट परिस्थितीतही कारखानदार आपले कारखाने न उघडता ते बंद करून मजुरांची अधिकच दैनावस्था झाली आहे.^{१३}

पूर्व विदर्भामध्ये बिडी उद्योग धंद्यात असृश्य कामगारांचा जास्त भरना असून उरदनिर्वाहाचे महत्वपूर्ण साधन म्हणजे बिडी उद्योग हा होत. परंतु महाराष्ट्र शासनाच्या हलगर्जीपणामुळे व भांडवलदाराच्या शोषक वृत्तीमुळे या भागातील मजुरांचे शोषणाची परिस्थिती गाढलेली होती. यावर आपल्या प्रभावी वक्तव्यांनी आवळे बाबूंनी सभागृहापुढे कामगारांचे पुढारी म्हणून आपला आवाज बुलंद करून या गंभीर मुद्द्याकडे सर्व सभागृहाचे लक्ष केंद्रित करून बिडी कामगारांना न्याय मिळवून देण्याचा अथक प्रयास केलेला होता.

आवळे बाबूंनी आपल्या भीमशक्ती या वृत्तपत्रातून देखील विदर्भातील मिल कामगारांवर बेकारीचे संकट महाराष्ट्र सरकार न्याय देईल काय? अशा प्रश्नाचे विचार मुख्य पृष्ठावर शासनाचे लक्ष वेधण्यासाठी आपल्या वृत्तपत्रातून मांडले ते पुढे म्हणतात की, विदर्भातील सुती गिरण्यामध्ये नितरी पाळी बंद झाल्याने कामगारावर बेकारीचे संकट ओढवले आहे.^{१४}

निष्कर्ष :

अॅड. हरिदास बाबू आवळे यांनी गिरणी कामगारांचेच प्रश्न घेवून त्यांच्या संघटना उभारल्या असे नाही तर इतरही उद्योगातील कामगारात जागृती निर्माण करून त्यांनी कामगारांना संघटीत केले आणि संघर्षाद्वारे त्यांच्या न्याय मागण्या त्यांना मिळवून दिल्या म्हणून आवळे बाबू यांना मध्य प्रांत वऱ्हाडातील मजुरांचे पुढारी म्हणून नावलौकिक मिळाले होते. या भागातील गिरणी कामगार, बिडी कामगार, खाण कामगार यांच्यासाठी ते अहोरात्र झटत होते. आवळे बाबूंच्या मध्यप्रांत वऱ्हाडातील कामगार चळवळीतील योगदान अमूल्य असून या क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य करणारे झुंझार कामगार नेते विदर्भगौरव भाई ए. बी. बर्धन भारतीय मजदूर संघाचे संस्थापक अध्यक्ष दत्तोपंत ढेंगडी यांच्या सोबत आवळे बाबूंचे सलोख्याचे संबंध होते. आजच्या उदारीकरणाच्या व जागतिकीकरणाचा युगात कामगारांना नानाविध समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. त्यांच्या हक्कावर नव्हे तर अस्तित्वावर गदा येत आहे. अशा मध्य प्रांत वऱ्हाडातील मीलउद्योग, बिडी उद्योग, खाण उद्योग या क्षेत्रात उतरती कळा लागलेली असून अनेक उद्योग नामशेष ठरले आहे. तरी पण मध्य प्रांत वऱ्हाड क्षेत्रात कामगार क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य केल्यामुळेच कामगारांचे झुंझार नेते विदर्भ गौरव म्हणून त्यांचा उल्लेख करावा लागतो. असे भाई ए.बी. बर्धन

बाबू आवळे यांच्या श्रद्धांजली सभेत शोक संदेशात म्हणतात की, मी आवळे बाबूमुळे जनसंघात जावू शकलो नाही. यावरून आवळे बाबूच्या कार्याची प्रचिती दिसून येते.

संदर्भ :

१. डॉ. कोळेकर, डॉ. अंधारे भा. रा., (संपा.) 'नागपूर नगरी त्रिशताब्दी इतिहास ग्रंथ (१७०२ - २००२). प्रकाशन - नागपूर नगरी त्रिशताब्दी महोत्सव इतिहास उपसमिती ऑक्टो. २००२, पृ. क्र. ४१०.
२. आंबेडकर व. भि. (संपा.) साप्ता. जनता, अंक ११ वा, वर्ष १९ वे, २ जुलै १९५५, मुंबई, पृष्ठ क्र. ०८.
३. कित्ता पृष्ठ क्र. ०८.
४. कित्ता पृष्ठ क्र. ०८.
५. सुखदेवे डी. डब्ल्यू. 'कर्मवीर बाबू हरिदास आवळे यांचा जीवनसंघर्ष' प्रकाशन कर्मवीर आवळे प्रकाशन समिती, नागपूर

- प्र. आ. १९८४, पृष्ठ क्र. ४.
६. आंबेडकर व. भि. (संपा.) साप्ता. जनता, अंक २७ वा, वर्ष १९ वे, २ जुलै १९५५, मुंबई, पृष्ठ क्र. ०१.
७. कित्ता पृष्ठ क्र. ०१.
८. Maharashtra Legislative Council Debets Vol. 5. Part 2, 1960 P no. 529.
९. Ibid. Page No. 531.
१०. Ibid. Page No. 531.
११. Ibid. Page No. 531.
१२. Ibid. Page No. 531.
१३. गायकवाड बी. के. (संपा.) साप्ता. प्रबुद्ध भारत पृष्ठ क्र. ०२.
१४. आवळे एच. डी. (संपा.) भीमशक्ती, वर्ष १ ले, अंक १६ वा, २८ नोव्हेंबर १९६५, पृष्ठ क्र. ०२.

Mar-2018 ISSUE-I, VOLUME-VII

Published Quarterly issue

With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 4.374

UGC Approved Journal Sr. No. 48455

Published On Date 31.03.2018

Issue Online Available At : <http://gurukuljournal.com/>

Organized &
Published By

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : <http://gurukuljournal.com/>

CONSANGUINITY BETWEEN INDIAN DEMOCRATIC SYSTEM & BUDDHIST MONASTIC ORDER: A BRIEF STUDY

D.R.C.S.PATIL,

HEAD: DEPT. OF HISTORY

DR.M.W.P.W.S. ARTS & COMM. C

COLLEGE, NAGPUR (M.S.)

Introduction :- To someone it may seem that the concept of democracy is modern one and of European origin but it is a half truth. In context to Indian history, culture and civilization the roots of democratic republic states are found in ancient Indian political system & philosophy and historically it is as old as 6th century B.C. In Buddha's age, as has been mentioned in Pali literature, there were at least 16 major monarchical states were called as Mahajanpadas (Major Monarchical state) while the republican states were called as Sangha or Ganas.

The promulgator of Buddhism, Lord Buddha was born in such one republican state namely Shakyas of Kapilwastu and also was a member of Shakya Sangha (Order). Earlier about 30 years of his life Siddhartha Gautama lived in royal patronage while the rest of his life lived in Monastic ways which was founded by himself after obtaining enlightenment meant when he reached to Buddha hood. Buddha promulgated the way of good living to which he called Dhamma and for the propagation of Dhamma he organized Monastic order to which he called Sangha. All these enterprises for the weal of human being. His Monastic organization (Bhikkhu Sangha) was organized on the pattern of his contemporary republican states in democratic forms. It is intended in this paper to study in comparison between Buddhist Monastic order and democratic system. As it has been observed that his Monastic order was a little replica of democracy exactly.

Keywords : Consanguinity, Democracy, Monastic Order, Buddhist, Mahajanpadas, Sangha or Ganas, Republic, Monarchy.

ANTIQUITY OF THE CONCEPT OF DEMOCRACY :- It is said that 'Democracy, the most comprehensive as also one of the most ancient and complex of all political concept, has of late, arrested a good deal of attention of the political speculator. The French revolution is chiefly responsible of making constitutional democracy one of the mightiest forces of the 19th century¹. Democracy has been discussed from various points of view but the exponents of democracy have failed, on the whole, to bring home the essential difference between political, economic and social democracy. They have failed sometimes to see the difference between the ancient conception of democracy, based of conditions obtaining in a small city state and the modern nations of democracy arising out of modern condition².

Democracy has been variously defined by different writers on the subject. According to Bryce, democracy denotes 'that form of government in which the ruling power of a state is a legally vested, not in any particular class or classes, but in the member of the community as a whole³'. To Professor Giddings, a 'democracy may be either a form of government, form of state, a form of society, or a combination of all three⁴'. H.E. Barnes defines democracy as 'a form of social organization in which the participation of each in dividable in the phases of group activity is free from such artificial restriction as are not indispensable to the most efficient

functioning of the group, and in which group policy is ultimately determined by the will of the whole people⁵.

In context to ancient Indian literature and the origin and existence of democratic republic states, there are several references in Indian literature. The literature like epic, puranic, classical, Buddhist and Jainas are abundance with the existence of ancient republican states.

As the sources show democracy and representative institution were, however, by no means entirely new to India. Existence of some deliberative representative bodies and democratic self governing institution could be tracked back to as early as the Vedic age⁶. The institutions- Sabha and Samiti- mentioned in rigveda, may be said to have contained rudiments of a modern Parliament. These two institutions were differentiated from each other in their status and functions. The smiti was the general assembly or house of the people, and the Sabha, a smaller and select body of elders, broadly corresponding to the Upper House in modern legislatures. There are enough indication in Vedic texts to suggest that the two bodies were closely associated with the affairs of the State and exercised considerable authority, influence and prestige⁷.

Some of the salient features in the functioning of modern parliamentary democracies – free discussion and decision by the vote of the majority –are known to have existed. The decision by the majority was regarded as “inviolable, not be overridden, because where the many meet in an assembly and speak there with one voice, that voice or vote of majority is not be violated by other”.⁸ In fact, the foundational principle of ancient Indian society was that the government should be conducted not by the will of a solitary person, but jointly with the aid of councilors whose advice was to be respected. Vedic political theory recognized Dharama as the true sovereign. And Dharma was not religion but corresponded most closely to the modern concept of the Rule of Law. Dharma or the Rule of Law was upheld and enforced by the King. Ideally, the powers of the monarch were limited by the will of the people and the customs, usages and injunctions of Dharmasastra⁹.

The King was required to take an oath of loyalty to the law and the constitution of the realm and to hold in trust the State for achieving the welfare of his people, both material and moral. While there can be no denying the fact that ancient Indian polity was predominantly monarchical, there were many instances of elective kingship and in any case, certain democratic institutions and practices were often in-built in the monarchical system.

There is ample historical evidence of the existence of a number of functioning republic during the post-Vedic period of history. Sovereignty in these republics, Samgha or Ganarjya as they were known, vested in a fairly large assembly which elected not only the members of the Executive but also military leaders. It controlled foreign affairs and decided issues of peace and war. Also, the popular assembly exercised full control over the Executive. The Pali texts provide interesting details of the practice and procedure adopted in the assemblies of the ancient republics which according to some scholars, were marked with the underlying concepts of “ligalism and constitutionalism of a most advanced type”. Thus for instance, the assembly had its speaker called Vinyadhara and Whip called Ganapuraka and was familiar with procedural devices and terms like resolutions, lack of quorum, vote by majority and so on, Discussions in the assembly were marked by elements of purity, fairness, frankness and

freedom. Voting by was tickets (Salaka) – slips of wood of different colours to represent different opinions. Complicated and serious matters were often referred to a Special Committee elected from among the members of the assembly¹⁰.

In Buddhist literature like Anguttar Nikaya of Pali Tripitakas, there are references of at least 16 Mahajanpadas (Major monarchical States) & 8 non monarchical or republican states popularly called as Sangha or Gana. They were belonged to as old as 6th century B.C. during Buddha's age¹¹. A renowned Indologist Dr. K.P. Jayaswal has given the list of the names of these republican states in his book named 'Hindu Polity'. These republican states are as thus:

1. the Sakyas, with their capital at Kapilvastu;
2. the Koliyas of Ramagrama;
3. the Lichchhavis, with their capital at Vaishali;
4. the Vidichas, with their capital at Mithila;
5. the Mallas, with their capital at Kushinagara and at Pāvā;
6. the Mauryas of Pippalvana;
7. the Bulis of Allakappa and
8. the Bhaggas etc¹².

Siddharath Gautam Buddha, the founder of Buddhism was belonged to aforesaid one of the republican state namely the Shakyas of Kapilvastu. Though the concept of democracy popularized in modern era in European world by the European political philosopher but in context to Indian culture and civilization its very roots are found in ancient Indian political system belonged to at least as old as 6th century B.C.

BUDDHIST MONASTIC ORDER & DEMOCRACY:- As it has been informed us in the light of Pali literature. The following information regarding Buddhist monastic order will prove the consanguinity between Buddhist monastic order and democratic system. Accordingly-The Sangha was open to all. There was no bar of caste. There was no bar of sex. There was no bar of status. Caste had no place in the Sangha. Social status no place in the Sangha. Inside the Sangha all were equal. Inside the Sangha rank was regulated by worth and not by birth. As the blessed Lord said the Sangha was like the ocean and the Bhikkus were like the rivers that fell into the ocean. The river has its separate name and separate existence. But once the river entered the ocean it lost its separate name and separate existence. It became one with the rest. Same is the case with the Sangha. When a Bhikkhu entered the Sangha he became one with the rest like the water of the ocean. He lost his caste. He lost his status: so said the lord¹³.

Any breach of the vows taken by a Bhikkhu is an offence against the Dhamma. In addition to these offences there were certain other offences to which he was also liable. They were called Sanghadisesa ecclesiastical offences. The lists of such offences included in the Vinaya Pitaka are thirteen. They are allied to the Parajika. A Bhikkhu must behave well. He should be a model person in his mode and manner of behavior. In order to secure this purpose the Blessed Lord framed a number of Good Conduct Rules. These Conduct Rules were called Sekhiya Dhamma. They number seventy-five¹⁴.

The enactment of these acts and omissions were not a mere formality. They were legal in substance involving a definite charge, trial and punishment. Not Bhikkhu could be punished without a trial by a regularly constituted Court. The court was to be constituted by the Bhikkhus resident at the place where an offence had taken place. No trial could take place without a proper number of Bhikkhus required to constitute a Court. No trial would be legal without a definite charge. No trial could be legal if it did not take place in the presence of the accused. No trial could be legal if the accused had not been given the fullest opportunity to defend himself. The following punishment could be awarded against a guilty Bhikkhu¹⁵:

- (i) Tarajaniya Karma (warn and Discharge).
- (ii) Niyasha Karma (declaring insane).
- (iii) Pravrajniya Karma (expulsion from the Sangha).
- (iv) Utskhepniya Karma (boycott).
- (v) Parivasa Karma (expulsion from Vihar).

Expulsion may be followed by ABBANA KARMA. Abbana Karma means annulment of dismemberment. It may be followed after granting of Pardon by the Sangha after being satisfied with the proper performance of Parivasa Karma¹⁶.

There is a reference in Pali literature about a dialogue occurred between Buddha & his disciple Ananda when an officer from Maghadha visited Buddha on behalf of his king, in order to know the opinion of lord Buddha regarding the invasion on the republican of the Vajjians. In this dialogue Buddha explained democratic constitutional set up of the Vajjians and directed Ananda too it should follow by the Bhikkhu Sangha for last long on the pattern of Vajjians political system. Buddha says¹⁷:

1. "So long as the Bhikkhus meet together in full and frequent assemblies:
 2. "So long as they meet together in concord and rise in concord and carry out in concord the duties of the order (Samgha):
 3. "So long as the Bhikkhus shall establish nothing that has not already been prescribed, and abrogate nothing that has already been established and act in accordance with the rules of the Samgha now laid down.
 4. "So long as the brethren honour and esteem and revere and support the Elders, the Father and the Leaders of the Samgha, and hold it a point of duty to hearken to their words:
 5. "So long as the brethren fall not under the influence of that craving.....:
 6. "So long as the brethren delight in a life of solitude:
 7. "So long as the brethren so train their minds.....:
- "So long the Bhikkhus may not be expected to decline but to prosper."

The history of the birth of the Buddhist Samgha is a history of the birth of the Monastic order in the world. This history, therefore, of the birth of the religious brotherhood of the Buddha from the constitutional womb of the Indian Republic is the interest not only to this country, but to the world at large.¹⁸

It was a case of borrowing, no doubt, but at the same time, there was an original idea behind it which only a great mind could conceive. The originality consisted in transferring

the constitution of a political corporation to religion, and conjuring up an organization to perpetuate the being of that religion.¹⁹

Findings :

Buddha not only organized his monastic order on the pattern of ancient republican state but also democratic ideals he made compulsory as a chief principle in his order. As we know these democratic ideals are justice, liberty, equality & fraternity, the same were adopted in the constitution of India and they are exhibited in the Preamble of the Constitution of India²⁰. In this regard while giving explanation on the significance of these democratic ideals, Dr. Babasaheb Ambedkar says in the constituent Assembly in his concluding speech thus: "Political democracy cannot last unless their lies at the base of it social democracy. What does social democracy mean? It means a way of life which recognized liberty, equality, and fraternity which are not to be treated as separate items in a trinity. They form a union of sense that to divorce one from the other is to defeat the very purpose of democracy. Liberty cannot be divorced from equality; equality cannot be divorced from liberty. Nor can liberty and equality be divorced from fraternity"²¹. All aforesaid justification and explanation show that there is consanguinity between democracy and Buddhist monastic order. In short Buddhist monastic organization was a small replica of democracy in fact.

Notes & References

1. Bhandari, B.R., History of European Political Philosophy, the Bangalore Printing & publishing co.ltd., Bangalore City, 1948; p.390
2. Ibid, P. 391
3. Ibid, P.391
4. Ibid, P. 391
5. Ibid, P.391
6. Kashyap,Subhash,C, Our Parliament, National book trust, New Delhi, 1995, P.1
7. Ibid, Pp. 1-2
8. Ibid, P. 2
9. Ibid,
10. Ibid, Pp.2-3
11. Ambedkar, B.R., The Buddha & His Dhamma, Siddhart Publication Bombay, 1991. P.1
12. Jayaswal, K.P. Hindu, Polity, The Bangalore Printing and Publishing co.Ltd. Bangalore City,1943, Pp.44-45
13. Ambedkar,B.R., op.cit Pp.305-306
14. Ibid,p.306
15. Ibid, Pp.308-309
16. Ibid,P.309
17. Jayaswal, K.P. op.cit Pp. 42-43
18. Ibid.pp.43
19. Ibid.Pp.43-44
20. The Constitution of India, Government of India, Ministry of law & Justice, 2005, Preamble & Fundamental Rights.

Gurukul International Multidisciplinary
Research Journal (GIMRJ) *with*
International Impact Factor 4.374

UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426

Mar - 2018

Issue-I, Volume-VII

-
21. Basu, Duraga Das, Introduction to the Constitution of India, Prentice Hall of India
Private Ltd. 1995 P.24

ISSN: 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF)

Volume - 8 | Issue - 5 | February - 2019

REVIEW OF RESEARCH

International Online Multidisciplinary Journal

DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S THOUGHT ON NATIONALISM

Dr. Chandrashekhar S. Patil

Dr. Chandrashekhar S. Patil

Assistance Professor, Head of History Department, Dr. Madhukarrao Wasnik
P.W.S. College of Arts and Commerce, Nagpur.

ABSTRACT:-Dr. Babasaheb Ambedkar was a great Indian patriotic, rationalist, thinker, philosopher and an architect of modern India. He was a great intelligent and intellectual man of the 20th century in the world. ...

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S THOUGHT ON NATIONALISM

Dr. Chandrashekhar S. Patil

Assistance Professor, Head of History Department, Dr. Madhukarrao Wasnik
P.W.S. College of Arts and Commerce, Nagpur.

ABSTRACT :

Dr. Babasaheb Ambedkar was a great Indian patriotic, rationalist, thinker, philosopher and an architect of modern India. He was a great intelligent and intellectual man of the 20th century in the world. His contribution to national development is very visionary and important. The feeling of nationalism has been extensively responsible for many changes in the governments, state boundaries and formation of new culture in the world. The concept of "Nation" has given rise to 'Nationality' and 'Nationalism'. Nation is derived from Latin word "Natio" or "Natus", which means 'birth'. Nation means the people born of a common stock or a family. In this way, the nation is generally understood as a people bound by a common language, religion, territory, culture and common aspirations. Only possess a feeling of oneness and unity.

KEYWORDS : Nationality, Nationalism, Nation, Dr. Babasaheb Ambedkar Constitution, Casteism, Communalism, republic india.

NATIONALISM VIEW OF DR. AMBEDKAR:-

Dr. Ambedkar had given definition of Nationality according to him, "Nationality is a social feeling. It is a feeling of a corporate sentiment of oneness, which makes those who are changed with it feel that they are kith and kin." ¹

Really Dr. Babasaheb Ambedkar's definition of Nationality is very different than others definition. Its definition is a real sense. Nationality is depends on people's social feeling. Dr. Ambedkar also explain, what is nationalism? He said, "The principle of self-determination expresses the desire of a people united by common ideals and common purposes to decide, without external compulsion; its political status, whether independence, interdependence or union with other peoples of the world. This is called nationalism." ² His views on nation, nationality and nationalism, were very clear. He wanted to create a national unity in the country. He said, "I am of opinion that the most vital need of the day is to create among the mass of the people the sense of a common nationality the feeling not that they are Indians first and Hindus, Mohamedans or Sindhies and Kanarese afterwards but that they are Indians first and Indians last" ³ and further he said that the common goal is the building up of a feeling that we are all Indians. I do not like what some people say, I am not satisfied with that I do not want that our loyalty as Indian should be in the slightest way affected by any competitive loyalty whether that loyalty arises out of our religion, out of our culture or out of our language. I want all people to be Indian first, Indian last and nothing else but Indians." ⁴

Dr. Babasaheb Ambedkar was a staunch nationalist. His nationalism was remarkably rational and humanitarian. It is imperative to comprehend his concept of nationalism. According to Dr. Ambedkar, Nationality means, consciousness of kind, awareness of the existence of that tie of kinship.⁵ Thus his approach of nationality was very clear. No any point of adjustment with nationality.

Dr. Ambedkar solved many Problems of untouchable peoples because they didn't allowed to enter hair cutting saloon, not allowed to learn Sanskrit, Not allowed to enter temple, Not allowed to drink water from any wells, lakes, ponds. So, he demand separate electorate for the Depressed Class peoples in the Round Table conference held in London during 1930-32. But Mahatma Gandhi opposed to this demand and started fast unto death under the communal Award; on 20th Sept. 1932 at Pune. Dr. Ambedkar was constrained to accept joint electorate with reserved seats from among the total Hindu seats. The Poona-Pact was concluded on 24th September 1932 and the issue was any how solved although under undue pressure on the part of Babasaheb Ambedkar. "The argument that separate electorates prevent solidarity was the result of confused thinking."⁶ He had to relinquish separate electorate which was obtained only after putting in great efforts for the cause of nation. However, being a man of reason, wisdom, humanism and nationalism could not go to extreme point. He had great respect for democratic values. His endorsement of Poona-pact is a monumental testimony to this fact. The majority Congress honoured by electing him as member of the Constituent Assembly. He fully devoted all his intellectual and physical capacities even at the cost of his health. As the chief architect of the Constitution India, he produced the best of the Constitution in the world. He had graciously worked as the Law minister of India. Thus, he came down from the stage of struggle to co-operation for the sake of national interests. Undoubtedly, he co-operated the British in the matter of solving certain problems before the nation. He co-operated to the British Government but it was in nation's interest. There was no selfish motto in that co-operation. Dr. Ambedkar was for integration of all the Indian States with India. He thought that federal units should not have power to secede from India. There should be a strong Central Government. In this way, Dr. Babasaheb Ambedkar visualised a sovereign socialist secular Democratic Republic of India.

NATIONALISM AND HUMAN VALUES:-

Dr. Babasaheb Ambedkar was a great protagonist of human values, which he borrowed from Lord Goutam Buddha, Mahatma Kabir and Mahatma Jyotiba Phule.⁷ In present India is on right way despite the presence of unsocial and undemocratic forces in the society; the credit could be given to Constitutional values. Although the forces of Casteism, Communalism, Capitalism, regionalism and unreason are on rise, they are being subsided by only constitutional values. Thus its proved a great contribution by Babasaheb Ambedkar to the growth of nationalism. His nationalism is moderate and rational not a extreme type. He always opposed fascist ideology. He always fevers for peaceful co-existence and justice without any discrimination in caste, creed, language, religion, sex or Nationality. Dr. Ambedkar believes in the United Nations Organization but the malady of the world today is "militant nationalism of different people which is the real enemy of universal peace."⁸ So, he felt that the extreme nationalism was dangerous to Universal Peace. He contemplates the need of adjustment between nationalism and internationalism. He said, "I maintain that society must have either the sanction of law or the sanction of morality, to hold it together" the principles of UNO are abiding on the part of the world community but they have no force of Law; for their implementation. Therefore, the international code has to be supplemented by the moral code as propounded by Buddhism. Samrat Ashoka ruled in the whole world the help of doctrine of love and knowledge propounded by Buddha. Therefore Dr, Babasaheb Ambedkar put the old ideal before the world as a balancing force between nationalism and internationalism. According to Dr. Ambedkar, in the worlds of W.N. Kuber, "Nationalism in relation to a nation, should be based fundamentally on a strong feeling of social unity and nationalism in relation to inter-nationalism should not be tyranny and menace to any other community and country."¹⁰

Dr. Babasaheb said, "The principal of self-determination expresses the desire of a people united by common ideals and common purposes to decide, without external compulsion; its political status, whether independence or union with other peoples of the world. This is called Nationalism".¹¹

CONCLUSION

In this way it's conclude that Dr. Babasaheb Ambedkar's vital contributions for the development of India are manifested in his stubborn endeavours as a great freedom fighter, true nationalist. Dr. Ambedkar was a true nationalist. Dr. D.R. Jatav observes that, "No sensible person, should have expected Ambedkar to play the one-sided role of B.G. Tilak, the social Tory; the compromising role of G.K. Gokhale, the liberate moderate; the confusing role of M.K. Gandhi, the conservative-radical; the disruptive role of M.A. Jinnah the reactionary communalist, the ambitious role of J.L. Nehru, the visionary idealist; the opportunistic role of Jagjivan Ram, the Gandhian disciple; and roles as played by the representatives of the landlords, princes and industrialist, during the national struggle. Ambedkar's role was the role of a liberator and saviour. He had a mission; no political ambition for himself. He had nothing in mind except the social deliverance, political safeguards and human rights, for the untouchables."¹²

REFERENCES

1. Dr. Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches, Vol. 8, Government Publication, Education Department, Government Maharashtra, Mumbai, 1990, p. 31.
2. Dr. Ambedkar Writing and Speeches, Vol. 10 Government Publication, Education Department, Government Maharashtra, Mumbai, 1991, p. 40.
3. Dr. Ambedkar Writing and Speeches, Vol. 2, Government Publication, Education Department, Government Maharashtra, Mumbai, 1982 p. 317.
4. Ibid, p. 195.
5. Dr. Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches. Vol. 8, Govt. of Maharashtra Mumbai, 1990, P. 38,39.
6. Rajasekhariah A.M., The Quest for Social Justice, Uppal pub. New Delhi, p.96.
7. Ganjare M.F., Dr. Babasaheb Ambedkaranchi Bhashane, Vol. VI. Ashok Prakashan, Prabuddha Nagar, Nagpur, P. 99,100.
8. Khairmode C.B., Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar. Biography. Vol. IX 1987, P. 60.
9. Kadam, K.N., Dr. Babasaheb Ambedkar and the Significance of his movement. 1991, p. 60.
10. Kuber, W.N., B.R. Ambedkar, Pub. Division. Govt. of India. 1978, p. 117.
11. Education Department, Government of Maharashtra, Dr. Ambedkar Writings & Speeches, Vol. 10, Mumbai, 1991, p.40.
12. Jatava, D.R., Dr. Ambedkar's Role in National Movement, Baudha Sahitya Sammelan, Baba Nagar, Hardian Sing Road, New Delhi. 1979, p. 210.

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
October-November-December 2019
Vol. 6 Issue 4 (B)

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

अॅड. हरिदास बाबू आवळे यांचे शेड्युलड कास्ट फेडरेशनमधील भूमिका

डॉ. चंद्रशेखर सं. पाटील

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. मधुकरराव वासनिक पी. डब्ल्यू. एस. कला व

वणिज्य महाविद्यालय, कामठी रोड, नागपूर

मो. ९४२१७०६५०४

गोपवारा

कर्मवीर अॅड. हरिदास बाबू आवळे हे आंबेडकर चळवळीतील एक सजग सेनानी म्हणून त्यांचे नावलौकीक आहे. आंबेडकर चळवळीला सतत कार्यक्षम ठेवून त्या चळवळीला गतिशील ठेवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य आवळे बाबूंनी केले. त्यांच्या कार्याची दखल घेवून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांची सन १९४२ ला मध्यप्रांत वन्हाड प्रांतीय फेडरेशनचे सरचिटणीस बनविले. त्यांनी शेवटपर्यंत पक्षाच्या बांधणीकरिता कार्य केले. आवळे बाबूंनी दिवस-रात्र फिरून पक्षाचा व आंबेडकर विचारसरणीचा प्रचार व प्रसार करण्याचे कार्य केले. सन १९४२ मध्ये नागपूर येथे झालेल्या अखिल भारतीय दलित परिषद यशस्वी करण्यात त्यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका होती. त्यांच्या काळात शेकाफेचा विस्तार मोठ्या प्रमाणात मध्यप्रांत वन्हाडात झाला. सन १९४६ च्या हंगामी निवडणुकीच्या वेळी संपूर्ण प्रचाराची धुरा आवळे बाबूंनी संभाळली होती. त्यांनी अनेक सभा, मोर्चे, आंदोलनात सहभाग घेऊन त्यांचे नेतृत्व केले. एकंदरीत शेकाफेच्या प्रांतिक पक्षाच्या बांधणीकरिता आवळे बाबू यांनी अतिशय कष्ट उपसले. ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांशी प्रामाणिक असून अस्पृश्यांची शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय व आर्थिक विकास घडून यावा यासाठी ते सतत प्रयत्नशील होते.

शब्दसंकेत शेकाफे, मध्यप्रांत वन्हाड

RESEARCH JOURNEY

प्रस्तावना

तत्कालीन विदर्भ आणि आसपासच्या प्रांतात म्हणजेच कर्मवीर अॅड. हरिदास बाबू आवळे यांच्या कार्यक्षेत्रात दलित समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात आंबेडकरी चळवळीचे बीजारोपण होऊन राजकीय व सामाजिक जागृती निर्माण झाली होती व याच वातावरणातील आवळे हे उत्पत्ती असून त्यांना योग्य असा मंच प्राप्त झाला होता. यानंतरच्या काळात दलितांमधील सर्व पोटजातींना एकत्र आणण्याच्या उद्देशाने “डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९४२ मध्ये नागपूर येथे दलितांची एक परिषद बोलावली व स्वतंत्र मजूर पक्षाला विसर्जित करून ‘शेड्युलड कास्ट फेडरेशन’ या नव्या पक्षाच्या स्थापनेची घोषणा केली. या वेळी प्रत्यक्षपणे हरिदास बाबू आवळे राजकीय सामाजिक क्षेत्रात उतरले होते. सदर ऑल इंडिया शेड्युलड कास्ट फेडरेशनची एक हंगामी कार्यकारीणी निवडण्यात आली. त्यात तत्कालीन विदर्भ प्रांतातील सदस्यांमध्ये आर. व्ही. कवाडे, के. एच. शेंदरे व एच. एल. कोसारे हे अंतर्भूत होते.”^१

याच काळात दलित फेडरेशनचे (शे. का. फे.) मधील उल्लेखनीय कार्य बघता बाबू आवळे यांना सन “१९४२ ला मध्यप्रांत वन्हाड प्रांतीय फेडरेशनचे सरचिटणीस म्हणून त्यांची नियुक्ती करण्यात आली होती.”^२ कारण या पदावर कार्यरत असणारे एच. एल. कोसारे यांना नोकरीनिमित्त रायपूरला जावे लागले होते. तर याचवेळेस आंबेडकरी चळवळीत रात्रंदिवस कार्य करणारा अशी आवळे बाबूंची ख्याती होती म्हणून त्यांना

सरचिटणीस बनविण्यात आले होते. शेवटपर्यंत शे. का. फे. या पक्षाच्या वांछणीकरिता त्यांनी आपले सर्वस्व अर्पण केले होते.

अ. भा. शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन आणि बाबू हरिदास आवळे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अ. भा. शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनची स्थापना दलित शोषित समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी व त्यांचे सामाजिक, आर्थिक व राजकीय हित जोपासून सामाजिक बदलासाठी केली होती. बाबू आवळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्थापन केलेल्या स्वतंत्र मजूर पक्षाचे जनरल सेक्रेटरी मध्य प्रांत वऱ्हाडातील असताना “आवळे रात्रदिवस फिरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रचार प्रसार करीत असत. या उद्देशाने आवळेंनी जिल्हा-तहसिल व खेड्यापाड्यांत अनेक सभा घेतल्या. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे सन १९४२ ला फेडरेशनच्या स्थापनेच्या वेळी हजारोंच्या संख्येने लोक कार्यक्रम स्थळी हजर होते.”^१

अ. भा. फेडरेशनच्या स्थापनेत आवळे यांनी संपूर्ण सी. पी. अँड बेरार पिंजून काढला होता. या मंडळींनी १९४२ ला नागपूर येथे झालेली अ. भा. दलित परिषद यशस्वी करण्यात मोलाचे सहकार्य आवळे यांना केले होते. नागपूर येथे झालेल्या अ. भा. दलित परिषदेत प्रामुख्याने जे महत्वपूर्ण ठराव पारीत करण्यात आले त्यामध्ये क्रिप्स योजना अमान्य करणे, घटनेला मान्यता देणे, नवीन घटनेतील तरतुदी, दलित वर्गाच्या प्रगतीकरिता प्रांतिक अंदाज पत्रकातील तरतुदी, मंत्रिमंडळात प्रतिनिधित्व, सरकारी नोकऱ्यात प्रतिनिधित्व, स्वतंत्र मतदार संघ, स्वतंत्र वसाहती आणि अ. भा. शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनची स्थापना इत्यादी ठरावांचा त्यात प्रामुख्याने सहभाग होता.

“अ. भा. शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन मुंबई येथे एक आमसभेचा प्रस्ताव मुंबई स्थित मध्यप्रदेश असृश्य सेवक समाजातील मंत्रीने ठेवलेला होता. या आमसभेत प्रमुख वक्ता अँड. आर. डी. भंडारेने समर्थन केले होते.”^२ हा प्रस्ताव सर्वसंमतीने पार पडलेला होता. भारतीय अ. भा. शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनची घटना तयार करण्यासाठी एक समिती तयार करण्यात आली. “अ. भा. शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनच्या घटनेचा मराठी अनुवाद नागपूर येथिलच सखाराम मेश्राम यांनी केला होता आणि मध्य प्रांताचे कार्यवाह अँड. बाबू आवळे यांनी ३१ डिसेंबर १९४२ ला नागपूर येथून पुस्तक रूपाने त्याला प्रकाशित केले.”^३

“हिंदुस्थानच्या राजकीय जीवनात दलितांचा स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण दर्जा प्राप्त करून घेऊन त्यांची संख्या, त्यांच्या गरजा व त्यांचे महत्त्व या सर्व बाबींमुळे जे त्यांना हक्क मिळणे अपरिहार्य आहे ते त्यांचे राजकीय, सामाजिक व आर्थिक हक्क मिळवून देणे हे अ. भा. शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनचे ध्येय आहे.”^४ या ध्येयांना जनमानसात पोहचविण्यासाठी व फेडरेशनच्या प्रचार-प्रसारासाठी बाबू आवळेंनी महत्वाची भूमिका पार पाडली होती. आवळे हे कुशल संघटक असून त्यांनी प्रशिक्षित कार्यकर्त्यांची फळीच तयार केली होती. त्यामुळेच शेकाफे पक्षाचा विस्तार मोठ्या प्रमाणात मध्य प्रांत वऱ्हाड व भारताच्या अन्य राज्यांतही झालेला होता. आवळेंनी पक्ष संघटनेसाठी मध्य प्रांत वऱ्हाडमध्ये इतर प्रांतात दौरे काढले. या निमित्ताने निरनिराळ्या दलित पुढाऱ्यांशी व कार्यकर्त्यांशी त्यांचा परिचय झाला. आवळेंचा राजकीय उद्देश हा “शासनकर्ती जमात बनणे हे फेडरेशन पक्षाचे मुख्य ध्येय आहे.”^५ हा विचार खेड्यापाड्यांत पोहचवून आपल्या पक्षाची मुख्य भूमिका तळगाळातील समाजात रुजविण्याचा प्रयत्न केल्या. शेकाफे पक्षाला मध्यप्रांत वऱ्हाडमध्ये मजबूत स्थितीत नेण्याचे अथक प्रयत्न आवळेंनी चालविले होते. भारतीय राजकारणात शे. का. फे. पक्षाने आपले स्थान मजबूत करून दलितांच्या राजकीय अधिकाराच्या माध्यमातून सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक स्थितीत सुधारणा घडवून आणणे हा मुख्य उद्देश आवळेचा पक्षाच्या माध्यमातून होता.

स्वातंत्र्यपूर्व १९४६ ची हंगामी निवडणूक आणि अॅड. बाबू हरिदास आवळे

सन १९४५ ला होऊ घातलेल्या हंगामी निवडणूकीसाठी शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनने तयारी केली असता आवळे यांनी त्या निवडणूकीत प्रचाराची धुरा अतिशय काळजीपूर्वक सांभाळली होती. या निवडणूकीत मध्य प्रांत वन्हाड शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनतर्फे तयारी करण्याचे ठरले असता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी निवडणूकीच्या प्रचारात वन्हाडात आवळे मध्य प्रांत शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनचे जनरल सेक्रेटरी अमलगावले प्रादेशिक निवडणूकीची धुरा आवळेंवर टाकली.

“नागपूरला १२ डिसेंबर १९४५ रोजी सायंकाळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जाहीर व्याख्यान होईल. आगामी निवडणूकीच्या संवधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अस्पृश्य जमातीच्या उद्देगून जाहीर दिव्य संदेश देणार आहेत. हा दिव्य संदेश ऐकण्याकरिता अस्पृश्य बंधू-भगिनींनी हजारेनी लाखांच्या जमावात या सभेला हजर व्हा असे आवाहन करण्यात आले होते.”^{१०} मध्यप्रांत वन्हाड लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीच्या आगामी निवडणूकीकरिता एकूण १४ उमेदवार उभे होते. बाबू आवळे यांना शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनतर्फे उमेदवारी देण्यात आली.

वर्धा येथील शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनची मिरवणूक व आवळे बाबूंचा सहभाग

वर्धा येथे काढण्यात आलेल्या शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनच्या जंगी मिरवणूकीत आवळे यांनी महत्वाची भूमिका बजाविली होती. शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनच्या विद्यमाने ब्रिटीश मंत्रिमंडळ आणि काँग्रेसच्या विश्वासघातकी धोरणांचा निषेध करण्यासाठी ८ ऑगस्ट १९४६ रोजी अ. भा. दलित फेडरेशनच्या आदेशानुसार मध्य प्रांत वन्हाड प्रांतिक दलित फेडरेशनच्या विद्यमाने सर्व शे. का. फेडरेशनचे पा. ना. राजभोज, दादासाहेब गायकवाड, म. प्रा. वन्हाड दलित प्रांतिक फेडरेशनचे सरचिटणीस हरदास बाबू आवळे यांच्याशी विचार विनिमय करून पुढील कार्यक्रमाची रूपरेषा मांडण्यात आली. त्यानुसार काँग्रेसच्या विश्वासघातकी धोरणांचा निषेध करण्याचा ठराव मंजूर करण्यात आला होता. ८ ऑगस्ट १९४६ रोजी वर्धा येथे अ. भा. काँग्रेस कमिटीची सभा बजाजवाडीत भरली होती. त्या सभेला निषेध करण्यासाठी “अ. भा. दलित फेडरेशन आणि मध्य प्रांत वन्हाड प्रांतिक दलित फेडरेशनच्या वतीने वरील आलेल्या उल्लेखाप्रमाणे आणि उद्देशाप्रमाणे त्याच दिवशी वर्धातील मुख्य रस्त्यावरून भव्य मिरवणूक काढण्यात आली होती. या मिरवणूकीमध्ये सुमारे दहा हजार दलितांनी भाग घेतला होता. या मिरवणूकीत शिस्त राखण्याचे काम अॅड. बाबू हरिदास आवळे यांनी पार पाडले होते.”^{११}

शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनच्या पक्ष संघटनेच्या बांधणीत हरिदास बाबू आवळे यांचे योगदान

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्थापन केलेल्या शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनच्या बांधणीत विशेषतः मध्य प्रांत आणि वन्हाडात आवळे यांनी महत्वाची भूमिका बजावली होती. “शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनच्या बांधणीच्या संदर्भात नागपूर जिल्ह्यातील काटोल येथे ११ ऑक्टोबर १९४७ ला मध्य प्रांतातील सर्व अस्पृश्यांची एक जंगी परिषद घेण्याचे निश्चित झाले होते. या परिषदेला मध्य प्रांत शेकाफेचे सरचिटणीस हरिदास दामाजी आवळे, दशरथ पाटील जे शेकाफेचे अध्यक्ष होते. पा. ना. राजभोज इत्यादी पुढारी उपस्थित राहणार होते.”^{१२}

या परिषदेच्या यशस्वितेसाठी बाबू आवळे आपल्या पायाला चक्री लागल्यागत सतत प्रचारात फिरत होते. “गाव, शहर आणि तालुका स्तरावर अनेक मेळावे आणि परिषदा, सभासंमेलने आयोजित करून कॅडरबेस कार्यकर्ते तयार केले व अस्पृश्य लोकांचे मनोर्षय वाढविण्याचे कार्य आवळे यांनी केले.”^{१३} मध्य प्रांत वन्हाडमध्ये शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनच्या बांधणीकरिता २४ डिसेंबर १९५० मध्ये उत्तर नागपूरला एका ऐतिहासिक सभेचे आयोजन करण्यात आले होते.

शेकाफेच्या प्रांतिक पक्षाच्या बांधणीकरिता बाबू आवळे यांनी अतिशय कष्ट उपसले. ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांशी प्रामाणिक असल्यामुळे ते यासाठी नेहमी झटत असत. आवळेच्या प्रयत्नांमुळे मध्य प्रांत वऱ्हाडात शेकाफेच्या पक्षीय बांधणीत मजबुती निर्माण होऊन त्या पक्षाचा दबदबा निर्माण होऊन असूष्यांचे संगठन मजबूत झाले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे सुंदर भव्यदिव्य अशा कमळाच्या फुलात उभे राहून सभेतील लोकांना मार्गदर्शन करतांना म्हटले की, “आपण गरीब आहोत, आपली स्थिती अत्यंत हलाखीची आहे. आपल्याकडे शेती नाही, उद्योग नाही. अशाही परिस्थितीत आपण आपल्या मुलाबाळांचा सांभाळ करतो. तेव्हा तुमची नैतिक जबाबदारी आहे की, आपल्या मुलाबाळांचे भवितव्य उज्ज्व करा.”^{१२}

संदर्भसूची

१. क्षीरसागर, रा. का., 'भारतीय रिपब्लिक पक्ष', कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, प्र. आ. १९७९, पृ. क्र. ३९.
२. मानकर, डी. एफ. 'बाबा तुम्हारे जाने के बाद', प्रकाशन विनायक मानकर वाचनालय, संबोधी विहार, दिक्षा नगर, नागपूर, प्र. आ. १९७९, पृ. क्र. १.
३. जामगडे, विनायक, 'कर्मवीर बाबू हरिदाम आवळे गौरव विशेषांक', प्रकाशक कर्मवीर आवळे विचार प्रबोधन मंच, नागपूर, २००६, पृ. क्र. ५३.
४. कोसारे, एच. एल., 'विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास', ज्ञानप्रदीप प्रकाशन, नागपूर, प्र. आ. १९८४, पृ. क्र. ४१५.
५. नरके, हरि, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे', खंड १८, भाग २, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुंबई, प्र. आ. २००२, पृ. क्र. ४०४.
६. किता, पृ. क्र. ४०४.
७. दै. जनता, मुंबई, शनिवार २ एप्रिल १९४९, अंक १४ वा, वर्ष ३ रे.
८. अॅड. हरिदास बाबू आवळे व इतर पदाधिकाऱ्यांनी काढलेले निवडणूक प्रचार पत्रक (संग्राहक वसंत मून लायब्ररी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रिसर्च इन्स्टिट्यूट, नागपूर.
९. खोब्रागडे, फुलचंद, 'सुर्याची सांगती', संकेत प्रकाशन, नागपूर, प्र. आ. २००९, पृ. क्र. ५३.
१०. जामगडे, विनायक, 'आंबेडकरी चळवळीत अॅड. हरिदास बाबू आवळे यांचे योगदान', प्रकाशक डॉ. भाऊ लोखंडे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अभ्यासन नागपूर विद्यापीठ, नागपूर, प्र. आ. २००२, पृ. क्र. ७.
११. किता, पृ. क्र. ७.
१२. डॉ. डोंगरे कवडूजी, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीत नागपूर शहराचे योगदान', बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, प्र. आ. २०१२, पृ. क्र. २६६.
१३. बोधनकर सुधीर, अलोनी विवेक, कुलकर्णी मृणाल, "सामाजिक संशोधन पध्दती", साईनाथ प्रकाशन नागपूर २०१४.

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal

April-May-June 2020

Vol. 7, Issue 2

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts, Science & Commerce College,
Harsul, Tal. Tryambakeshwar
Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन : एक ऐतिहासिक अभ्यास

प्रा. डॉ. चंद्रशेखर संपत पाटील
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ. मधुकरराव वासनिक पी. डब्ल्यू. एस. कला व
वणिज्य महाविद्यालय, कामटी रोड, नागपूर-२६
मो. ९४२१७०६५०४
E-mail- aryashouryacsatil@gmail.com

प्रा. आशिष गजानन थूल
पदव्युत्तर इतिहास विभाग
डॉ. मधुकरराव वासनिक पी. डब्ल्यू. एस. कला व
वणिज्य महाविद्यालय, कामटी रोड, नागपूर-२६
मो. ९९७०१४९२६८
E-mail- ash.thool@gmail.com

प्रस्तावना

आधुनिक भारतातील दलिताना राजकीय चळवळीचा इतिहास खऱ्या अर्थाने १९३६ पासून सुरू होतो असे म्हटले तर काही वावगे होणार नाही. कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १५ ऑगस्ट, १९३६ ला 'स्वतंत्र मजूर पक्ष' नावाच्या एका राजकीय पक्षाची स्थापना केल्याची घोषणा केली. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आनापयंत ज्या राजकीय स्वरूपाच्या मागण्या मागितल्या त्या 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' या एका सामाजिक सुधारणेसाठी स्थापन केलेल्या मंचावरून यापूढे राजकीय कार्य करण्यासाठी त्यांनी एक स्वतंत्र असे संघटन स्थापन केले. अस्पृश्यांच्या सुख दुःखाशी समरस झालेली सवर्ण हिंदू जातीतील अन्य काही मंडळी असतील तर त्यांना देखील या नव्या पक्षाचे दरवाजे खुले असतील. असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितले होते. सन १९३७ च्या निवडणुकांमध्ये मजूर पक्षाला घवघवीत यश मिळाले आणि एकूण १७ उमेदवारांपैकी या पक्षाचे १३ उमेदवार निवडून आले. स्वातंत्र्यानंतरचा सत्ता संघर्ष दलित व उच्च जाती यांच्यातील असेल म्हणून देशाच्या सत्तेत योग्य न्याय मिळण्यासाठी दलिताना प्रादेशिकता ओलांडून देशपातळीवर संघटित करणे बाबासाहेबांना आवश्यक वाटले. बदलत्या राजकीय समीकरणानुसार त्यांना अस्पृश्यांचा देशव्यापी असा राजकीय पक्ष असावा असे वाटत होते. त्यासाठी १७ जुलै ते २० जुलै, १९४२ या काळात अस्पृश्यांचे नागपूर येथे अधिवेशन भरविले. या अधिवेशनातील ५ वा ठराव असा होता. "दलित वर्गाची राजकीय चळवळ चालविण्यासाठी मध्यवर्ती संस्था स्थापण्याची वेळ आली आहे असे या परिषदेचे मत आहे. यासाठी 'आल इंडिया शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन' नामक संस्था स्थापन करित असुन स्थानिक सर्व संस्थाना तिच्या नियंत्रणासाठी घेण्याची विनंती ही परिषद करत आहे."१ पूढे जाऊन भारताच्या सर्व प्रांतांत पक्षाच्या शाखा स्थापन केल्या.

शब्दसंकेत : शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन, स्वतंत्र मजूर पक्ष, ठराव, सत्याग्रह, सार्वत्रिक निवडणुक, लिखित घटना.

उद्दिष्टे :

- १) शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन पक्षाचा इतिहास जाणून घेणे.
- २) डॉ. आंबेडकरांचा अस्पृश्यांविषयीचा राजकीय दृष्टीकोन अभ्यासणे.

शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन पक्षाची स्थापना :

सायमन कमिशन समोर साक्ष देताना डॉ. आंबेडकरांनी म्हटले होते की, भारतात इतर कोणत्याही अल्पसंख्याकांना राजकीय हक्कांच्या संरक्षणाची निकड नाही तेवढी ती अस्पृश्य वर्गाला आहे. कारण भारतातील अस्पृश्य वर्ग शैक्षणिकदृष्ट्या उपेक्षित आहे. आर्थिकदृष्ट्या गरीब आहे. सामाजिकदृष्ट्या गुलामित आहे व राजकीय दृष्ट्या कमकुवत आहे. म्हणून मी त्यांच्या राजकीय सुरक्षिततेची मागणी करित आहे.^२ या मागणीच्या

जोरावर डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघ मान्य करून घेतला होता. परंतु पुणे करारामुळे स्वतंत्र मतदार संघ डॉ. आंबेडकरांना सोडावा लागला. यामुळे अस्पृश्यांच्या राजकीय अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झाला. तसेच स्ट्रॅफोर्ड क्रिप्स ने सुद्धा डॉ. आंबेडकरांना "आपला स्वतंत्र मजूर पक्ष हा जातीय किंवा सामाजिक, धार्मिक, राजकारणाचा पाठपुरावा करू शकत नाही. मग अस्पृश्यांची कैफीयत तुम्ही स्वतः मांडणे तर्कनिष्ठ दिसते काय? तुम्ही एखाद्या दुसऱ्या जातीय संघटनेतर्फे अनुसूचित जातींची बाजू मांडा."३ असे म्हटले होते.

एकंदरीतच वरील सर्वच परिस्थितीमुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अखिल भारतीय स्तरावर अस्पृश्यांची राजकीय संघटना काढण्याचे ठरविले. त्यासाठी त्यांनी ३०, ३१ मार्च, १९४२ ला दिल्ली येथे अखिल भारतीय अस्पृश्य पुढाऱ्यांची परिषद भरविली. त्यावेळी या परिषदेचे अध्यक्ष स्वतः डॉ. आंबेडकर होते. ४ या परिषदेसाठी मद्रासहून एन. शिवराज बंगालमधून श्री. मलिक, आर. एल. विश्वास, श्री. जे. एन. मंडल, उत्तर प्रदेश येथून रावसाहेब रामसहाय, रावसाहेब शामलाल धोबी, पंजाबमधून गोपाल सिंह तर मुंबई येथून रावबहादूर एम. सि. राजा, पि. एन. राजभोज असे प्रमुख प्रांतनिहाय अस्पृश्य नेते हजर होते. येथे अस्पृश्यांची अखिल भारतीय स्तरावर राजकीय संघटना काढायचे ठरले. त्यानुसार नागपूर येथे १९ जुलै, १९४२ च्या अखिल भारतीय दलित वर्ग परिषदेमध्ये शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनची स्थापना करण्यात आली. ५ त्यावेळी फेडरेशनची कार्यकारणीही जाहीर करण्यात आली. त्यामध्ये एन. शिवराज हे अध्यक्ष तर जनरल सेक्रेटरीपदी पूणे येथील पी. एन. राजभोग यांना नेमण्यात आले. तर बंगालमधील श्री. विश्वास, श्री. मंडल, श्री. धुरिया, मुंबईमधील श्री. डी. जी. जाधव व दादासाहेब गायकवाड, पंजाबमधील श्री. गोपाल सिंह, श्री. सेठ किसनदास, मध्यप्रांत वन्हाडमधील श्री. कवाडे, श्री. शेंडे, श्री. कोसंबे, संयुक्त प्रांतामधील श्री. जयस्वाल, श्री. वाल्मीकी, श्री. रावसाहेब शामलाल, रायसाहेब रामसहाई, डॉ. नंदलाल आणि बाबु तिलकचंद व आंध्रमधील श्री. वडपल्ली यांची सदस्य म्हणून नियुक्ती झाली. ६ त्यावेळी डॉ. आंबेडकर एन. शिवराज यांच्याबद्दल म्हणाले की, "एन. शिवराज स्वतंत्र बुद्धीने बोलू शकतात आणि अधिकार वाणीने ते लिहू शकतात, याबद्दल मला मुळीच संदेह नाही. आपल्या लोकांच्या कल्याणासाठी बऱ्याच दिवसांपासून ते परिश्रम घेत आहेत. ते केंद्रीय विधिमंडळात आपले प्रतिनिधीत्व करीत आहेत. त्यांच्या इतके उच्चशिक्षण घेतलेले फारच थोडे असतील. मद्रास विश्वविद्यालयाचे ते एल. बी. आहेत ते वकिलीचा व्यवसाय सांभाळून मद्रास येथे दहा वर्षांपासून कायद्याचे प्राध्यापक आहेत. खरेच या परिषदेचा अध्यक्ष म्हणून त्यांच्या पेक्षा अधिक योग्य व्यक्ती शोधूनही सापडली नसती." ७ असे गौरव उद्गार डॉ. आंबेडकरांनी एन. शिवराजांबद्दल काढले होते.

शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनची वाटचाल :

ब्रिटीश सरकारने दुसऱ्या महायुद्धात भाग घेतला व अप्रत्यक्षरित्या भारतालाही त्यात सामिल करून घेतले. त्यामुळे हे दुसरे महायुद्ध सुरू असताना भारतातील राजकीय परिस्थिती सुद्धा विस्कळीत झाली होती. तेव्हा ही राजकीय परिस्थिती पूर्वस्थित व्हावे म्हणून ब्रिटीश सरकारने क्रिप्स योजना भारतात पाठविली. परंतु ही योजना भारताने फेटाळली त्याचबरोबर अस्पृश्यांनीही आपली भूमिका क्रिप्स योजनेसंदर्भात स्पष्ट केली होती. त्यामुळे या परिस्थितीतून काही वेगळा मार्ग काढता येतो का यासाठी १५ ते १८ सप्टेंबर, १९४२ चा चार दिवस भारतातील राजकीय परिस्थितीबद्दल मध्यवर्ती कायदे मंडळामध्ये चर्चा झाली. या ठिकाणी अस्पृश्यांच्या वतीने डॉ. बी. आर. आंबेडकर व एन. शिवराज यांनी चर्चेत भाग घेतला होता.

शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनच्या कार्यकारी मंडळाचे अधिवेशन २३ सप्टेंबर, १९४४ ला मद्रास येथे बोलाविले. या परिषदेत डॉ. आंबेडकर, दादासाहेब गायकवाड व इतर सर्व भारतातील कार्यकर्ते हजर होते.

परंतु अस्पृश्यांसाठी संयुक्त मतदार संघ असल्याने अस्पृश्य उमेदवारांना सर्वर्ण हिन्दूची मते मिळाली नाहीत. परिणामी शे. का. फे. या राजकीय पक्षाचा पराभव झाला.^{१२}

१९५० मध्ये अंमलात आलेल्या स्वतंत्र भारताच्या घटनेनुसार १९५२ मध्ये देशात पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुका घेण्यात आल्या. यात शे. का. फे. ने आपले उमेदवार उभे केले. या निवडणुकीत पक्षाने एक पुरोगामी जाहीरनामाही प्रसिद्ध केला त्यात प्रामुख्याने कायदापुढे सर्व भारतीय समान, व्यक्तींचा सर्वांगीण विकास, शोषणमुक्त समाज, सांसदीय लोकशाहीवर विश्वास इ. बाबींचा समावेश होता. या निवडणुकीत शे. का. फे. चा पराभव झाला. राखीव जागावर काँग्रेसचेच उमेदवार निवडून आले. डॉ. आंबेडकरही पराभूत झाले. सोलापूरहून पी. एन. राजभोज आणि करीमनगरहून कृष्णन असे ३५ पैकी २ उमेदवार लोकसभेवर निवडून आले. १९५४ मध्ये झालेल्या भंडारा मतदार संघातील पोटनिवडणुकीत काँग्रेस उमेदवाराकडून आंबेडकरांचा पुन्हा पराभव झाला. शे. का. फे. या पक्षाने समाजवादी पक्षाशी या निवडणुकीपुरती युती केली होती परंतु त्या युतीचा काहीही उपयोग झाला नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व शे. का. फे. पक्षाचे पुढारी व कार्यकर्त्यांना पराभवाची कारणीमीमांसा करतांना असे लक्षात आले की, काळानुरूप पक्षाची नवी घटना तयार व्हावी याकरिता "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९५५ ला शे. का. फे. पक्षाची नवीन घटना तयार केली आणि २८ फेब्रुवारी १९५५ ला भाऊराव गायकवाड (नाशिक) व बाबू आवळे (नागपूर) यांना घटनेच्या प्रत्येकी ३ प्रती डॉ. आंबेडकरांनी पाठवल्या."^{१३} दलितांच्या राजकीय वाटचालीकरिता शे. का. फे. पक्षाची लिखित घटना काळानुरूप बदल करण्यासाठी शे. का. फे. पक्षातील बाबासाहेबांनी आपल्या विश्वासु सहकाऱ्यांसोबत घटना तयार करण्यासंदर्भात चर्चा केली.

शे. का. फे. च्या कार्यकर्त्यांना उपदेश करतांना २० एप्रिल १९५४ रोजी डॉ. बाबासाहेब म्हणाले की, "मी अपयशाची पर्वा कधीच करित नाही. केवळ निवडणुकीत जागा मिळविणे हे शे. का. फे. चे ध्येय नाही, तर ते एक साधन आहे, साध्य नाही. आपले साध्य व ध्येय अस्पृश्य जनतेचा उद्धार करणे आहे. शे.का.फे.ला अपयश येणे हे वाच्याने झोडपलेल्या झाडासारखे आहे, परंतु त्यामुळे त्या फेडरेशरूपी झाडाचे मूळच मरून गेले असा अर्थ लावणे चुकीचे ठरेल. बाबासाहेबांनी पुढे जाऊन असाही सल्ला दिला की, अस्पृश्य समाजाने अन्य समाजातील समविचारी लोकांशी सहकार्य करावे, त्याशिवाय आपल्याला यश मिळणार नाही."^{१४} शे. का. फे. बरखास्त करून सर्वर्ण दलितांसाठी शोषतांसाठी एक नवीन पक्ष स्थापन करण्याचाही विचार त्यांनी पुढे ठेवला.

१९५७ च्या निवडणुकीत शे. का. फे. चे ६ उमेदवार महाराष्ट्रातून निवडून आले होते. त्यामुळे काँग्रेसला जबरदस्त धक्का बसला होता. शे. का. फे. हा पक्ष भारतीय राजकारणात एक संघटीत व शिस्तबद्ध पक्ष म्हणून ओळखल्या जावू लागला. त्याला भारताच्या राजकारणात अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त झाले व मान्यताप्राप्त पक्ष म्हणून नावारूपास आला. काँग्रेसचे एक प्रमुख पोलादीपुरुष म्हणून होवून गेलेले सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी शे. का. फे. बदल म्हटले होते की, "पक्ष संघटना असावी ती शे. का. फे. सारखी."^{१५}

मूल्यमापन

अखिल भारतीय स्तरावर अस्पृश्यांच्या हितासाठी एक वेगळ्या राजकीय मंचाची गरज ओळखून १९४२ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनची स्थापना केली. या पक्षाच्या माध्यमातून अस्पृश्यांची मोठ बांधण्याचे काम डॉ. आंबेडकरांनी केले. अस्पृश्यांच्या राजकीय इतिहासात या पक्षाचे तेवढेच महत्वपूर्ण व अमूल्य योगदान आहे. या पक्षाच्या अनेक मर्यादा असल्या तरी देशभरातील अस्पृश्यांना शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनच्या झेंड्याखाली एकत्र आणण्याचे कार्य डॉ. आंबेडकरांनी केले.

संदर्भ सूची

१. गवळी पी. ए. (संपा.) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ जोळगुळवार भुषण यांचा लेख, प्रकाशक, सौ. गवळी कोल्हापूर, १९९१ पृ.कृ ३०९.
२. नरके, हरि (संपा), गौरवग्रंथ, 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्र. आ. १९९३, पृ. १४५.
३. गायकवाड, प्रदिप (संपा), 'शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशचा अहवाल', १९४२, समता प्रकाशन, नागपूर, प्र. आ., २०१२, पृ.६.
४. खरात, शंकरराव, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रे', इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, पुणे, पृ.आ. १९९०, पृ. २१२.
५. किर, धनंजय, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, जिवन चरित्र', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्र. आ. १९८९, पृ. क्र. ३६१.
६. खैरमोडे, चां. भ., 'डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर चरित्र', खंड ९ वा, सुगावा प्रकाशन, पुणे, आ. ४, २०१२, पृ. १२७.
७. महाराष्ट्र, नागपूर, २३ जुलै १९४२, वर्ष २९ वे, अंक ६० वा, पृ. ०२.
८. पवार, उर्मिला, मुन, मिनाक्षी, 'आम्हीही इतिहास घडविला', सुगावा प्रकाशन? पुणे, द्वि.आ. २०००, पृ. १४८.
९. People Herald, Culcatta, Saturday, 23 June, 1945, Vol-1, No.-17, Pg. No. 03.
१०. जंजाळ, 'आंबेडकरी महायोद्धा एन. शिवराज', पृ. २५.
११. कित्ता १६.
१२. गवळी टी. ए. (संपा.) 'बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ', नंदिनी गवळी, कोल्हापूर, प्र. आ. १९९१, पृ. क्र. ३१६.
१३. फडके य.दी., 'डॉ. आंबेडकरांचे मारेकरी अरुण शौरी', प्रकाशक लोकवाड.मयगृह, मुंबई, प्र. आ. १९९, पृ. क्र. ३१५.
१४. पूर्वोक्त, पृ. क्र. ३१६, १७.
१५. अॅड. पाटील राजेंद्र, 'रिपब्लिकन पक्ष काल आणि आज', अजय प्रकाशन, नागपूर, प्र. आ. १९९७, पृ. क्र. १६.

विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास
1891-1970

ISSN - 2249-5134

Perspectives

A National Interdisciplinary Annual Research Journal

Peer Reviewed
Research Journal for
Interdisciplinary
Studies in Arts
Commerce &
Social Sciences

Vol. I
Special Issue (VIII)
2020

Dr. Madhukarrao Wasnik
PWS Arts and Commerce College
Kamptee Road, Nagpur - 26.
(Reaccredited 'B' by NAAC)

Managing Editor

Dr. Yeshwant Patil

Principal

Dr. Madhukarrao wasnik P.W.S.Arts and
Commerce College, Nagpur

Editor

Dr. Sudesh M.B. Bhowate

Head, Dept. of English & IQAC coordinator

Research Committee

Dr. Madhukarrao wasnik P.W.S.Arts and
Commerce College, Nagpur

Associate Editor

Dr. Mahendra Gayakwad

Dr. Megha Ramteke

Dr. Sumedh Nagdeve

Prof. Amruta Dorlikar

Shri. Siddharth Wani

Dr. Vivek Chauhan

Advisory Committee

Dr. Mithilesh Awasthi

Dr. Indrajit Orke

Dr. Pradhnya Bagade

Editorial Consultants

Dr. Vinash R. Nikam

Head, Dept. of Economics

W.P.S.'s Arts and Commerce College
Lale Dist. Nandurbar (MS)

Dr. Vimelendra Kumar

Head, Dept. of Pali

Banaras Hindu University (UP)

Dr. Anil Holani

Commerce Faculty

Shri. University, Gwalior (MP)

Dr. C.D. Naik

Head, Dept. of Ambedkar

Research Center Mahu (MP)

Dr. Sukhdev Dhanke

Asso. Prof. Dept. of Marathi

Sant Gadge Baba Amravati University,
Amravati (MS)

Dr. Dharendra Shukla

Asso. Prof. Dept. of Hindi

Govt. Mahatma Gandhi

P.G. College (MP)

Dr. Vivek Kumar

Asso. Prof. and Head, Dept. of Sociology

Jawaharlala Nehru University, New Delhi

Dr. Harsh Jagtap

Asso. Prof. Political Science

Savitribai Fule Poona University, (MS)

Dr. Anil Kathare

Head Dept. of History

Shree Shivaji College tq, Kandhar, Nanded (MS)

Dr. C.L. Khatri

Asso. Prof. and Head, Dept. of English

T.P.S. College, Patna (Bihar)

हरिदास बाबू आवळे यांचे विदर्भातील समता सैनिक दलातील योगदान

प्रा. डॉ. चंद्रशेखर संपतराव पाटील

इतिहास विभागप्रमुख

डॉ. मधुकरराव वासनिक पी.डब्ल्यू.एस. महाविद्यालय

सारांश : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरु केलेल्या मानवमुक्तीच्या लढ्याला अस्पृश्य समाजाचे संरक्षण मिळावे यासाठी स्थापन झालेल्या समता सैनिक दलासारख्या शिस्तबद्ध संघटनेचा परिचय आवळे बाबूंना विद्यार्थी जीवनापासून आला. ते समता सैनिक दलाच्या संघटनेकडे आकर्षित झाले. मध्य प्रांत वऱ्हाडातील अस्पृश्य समाजावर सवर्णांकडून होणाऱ्या अन्वनित शोषणाला थांबविण्यासाठी त्यांनी 'समता सैनिक दला'चा एक सैनिक म्हणून कार्यास सुरुवात केली. मध्य प्रांत वऱ्हाडातील समता सैनिक दलाचे झुंजार सेनानी बाबू हरदास एल.एन. यांचे 12 जानेवारी 1939 रोजी कामठीला निधन झाले. त्यांच्या निधनामुळे समता सैनिक दलाच्या कार्याची अपरिमित हानी झाली. ही हानी पुढे बाबू आवळे यांनी भरून काढली.

शब्दसंकेत : अखिल भारतीय समता सैनिक दल, मध्य प्रांत वऱ्हाड, कुशल संघटक, अ.भा. दलित बहिष्कृत परिषद, अस्पृश्य, शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन, कॅम्प, समता गॅझेट, निमलष्कर, गुप्तहेर, ऑल इंडिया वर्किंग कमेटी, धर्मांतर, शिबिर, प्रेसिडियम.

संशोधन पद्धती : ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्य वर्गाला मानवीय मूलभूत हक्क प्राप्त व्हावेत याकरिता लोकशाही मार्गाने अनेक सत्याग्रह केलेत. त्यात महाडचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह नाशिक, अंबादेवी मंदिर सत्याग्रह अमरावती इ. महत्त्वपूर्ण होते. त्यात महाडचा सत्याग्रह हा मानवमुक्तीचा प्रथम सत्याग्रह होता. अस्पृश्य समाज हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली संघटित होत होता. म्हणूनच अस्पृश्य समाजातील सेवानिवृत्त सुभेदार व सैनिक यांच्याशी विचारविमर्श केला व अस्पृश्य बांधवांच्या संरक्षणाकरिता अस्पृश्य उद्धाराच्या चळवळीला मजबुती प्रदान करण्यासाठी सुभेदार सैनिकांनी मनाचा निश्चय केला. त्यांच्या कल्पनेला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संमती दर्शविली.

मध्य प्रांत व वऱ्हाड प्रांतात समता सैनिक दलाची स्थापना व विस्तार : "महाडच्या सत्याग्रहाच्या पाच दिवसांपूर्वी म्हणजेच रविवार 13 मार्च 1927 रोजी मुंबईमध्ये सुभेदार सवादकर यांच्या सहकार्याने समाज समता सैनिक दलाची स्थापना करण्यात आली." 'अखिल भारतीय समता सैनिक दल' या नावाने संघटना नावारूपस आली. संघटनेचा प्रचार व प्रसार जलद गतीने होऊ लागला. दलाचा विस्तार होऊ लागला म्हणूनच मुंबई येथील समता सैनिक दलाच्या मेळाव्यात सैनिकांचा विस्तार पाहून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटले होते की, 'समता सैनिक दलाच्या शाखा फक्त मुंबईतच नसून त्याचा प्रचार व प्रसार सी.पी.मध्ये प्रांतादी निरनिराळ्या प्रांतात सुरु आहे.'

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी निर्माण केलेल्या समता सैनिक दलाच्या विस्तृत कार्याचा परिचय मध्य प्रांत व वऱ्हाडातील विशेषतः नागपुरातील अस्पृश्य पुढाऱ्यांना झाला म्हणूनच समता सैनिक दलाचे कार्य सुव्यवस्थितपणे पार पडावे व समता सैनिक दलाच्या शाखा स्थापन व्हाव्यात या हेतूने (मध्य प्रांत वऱ्हाड) नागपुरात समता सैनिक दल कार्यकारी मंडळाचे गठन 14 जानेवारी 1932 रोजी करण्यात आले. या कार्यकारिणीमध्ये विठ्ठल नगरारे, पुंडलिक भोईर, विठ्ठलराव साळवे, बाबू हरदास एल.एन., पतितपावन दास, रेवाराम कवाडे, आर.आर. पाटील, वाय.टी. गायकवाड, रामटेके आणि ए.जी. मानके इत्यादींचा समावेश होता.

हरिदास बाबू आवळे यांचा समता सैनिक दलात प्रवेश आणि कार्य : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्थापन केलेल्या समता सैनिक दलाच्या कार्याचा परिचय मध्य प्रांत व वऱ्हाडातील कार्यकर्त्यांना झाला होता. ते अशिक्षित असले तरी निष्ठावंत होते. त्यामुळेच दलाचे कार्य सुरळीतपणे पार पडावे यासाठी वाकर रोड, नागपूर येथे सभा घेण्यात आली. पुढे दलाचे कार्यालय उत्तर नागपुरातील मिल कामगार राहत असलेल्या अस्पृश्यांच्या नवा नकाशा या वसाहतीमध्ये उघडण्यात आले. या कार्यालयात दलाच्या

शाख सर्वत्र स्थापण्याच्या संदर्भात अनेक सभा घेण्यात आल्या. यादरम्यान समता सैनिक दलाच्या विस्ताराकरिता जे अहोरात्र झटत होते. त्यात विद्यार्थी म्हणून हरिदास बाबू आवळे यांचाही समावेश होता. ते स्वतः समता सैनिक दलाचा पोशाख घालून, हातात झोंडा घेऊन परेड करीत असत व सर्व सैनिकांस शिस्तीने वागण्यास शिकवित. ते स्वतः बौद्धिक वर्ग घेऊन आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाची ओळख करून सैनिकांना प्रशिक्षित करीत असत.

बाबू आवळे हे समता सैनिक दलातील सक्रिय कार्यकर्ते, कुशल संघटक असल्यामुळेच समता सैनिक दलाचे कार्य मध्य प्रांत व व-हाडामध्ये गतिमान झाले. त्यामुळेच त्यांनी सामाजिक कार्य करणाऱ्या तरुणांना प्रशिक्षण देवून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान सांगून युवकांना सामाजिक संघर्ष करण्यासाठी तयार करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले.⁵ हरिदास बाबू आवळे 1942 ला समता सैनिक दलाचे प्रांतिक अध्यक्ष बनले व नंतर मध्य प्रांत व-हाडात समता सैनिक दलाचा विस्तार व्हावा याकरिता रात्रंदिवस झटत राहिले.

अ.भा. समता सैनिक दलाच्या प्रथम राष्ट्रीय अधिवेशनातील बाबू आवळे यांचे कार्य : संपूर्ण भारतातील अस्पृश्यांना संघटित करण्यासाठी नागपूर शहरी अ.भा. दलित बहिष्कृत परिषद दि. 17 ते 19 जुलै 1942 ला आयोजित केली. या परिषदेप्रसंगी समता सैनिक दलाचे प्रथम राष्ट्रीय अधिवेशनसुद्धा घेण्यात आले होते. परिषदेच्या यशस्वितेकरिता बाबू आवळे हे पूर्णवेळ समता सैनिक दलाचे कार्यकर्ते असल्यामुळे त्यांनी रात्रंदिवस फिरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे लोण अस्पृश्य समाज असलेल्या खेड्यापाड्यात, जिल्हा, तहसिलीत सभा-संमेलने, शिबिरे घेऊन पोहचविले. त्यामुळेच दलाच्या शाखा स्थापन झाल्यात व हजारांनी सैनिक 1942 च्या शेड्युलड कास्ट फेडरेशनच्या स्थापनेच्या वेळी त्या परिषदेत हजर होते.⁶

मध्य प्रांत व व-हाडातील समता सैनिक दलाचे संघटन कौशल्य, शिस्त, अनुशासन बघून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटले की, "तुम्ही ही कल्पना मुंबईपासून उसनी घेतली पण संघाच्या विस्तारामध्ये मुंबईला किती तरी मागे टाकलेले आहे हे प्रत्यक्ष दिसत आहे. त्यामुळे ही संघटना चालू ठेवावी एवढेच नव्हे तर प्रत्येक प्रांतात तिच्या शाखा उघडाव्यात व दलित वर्गातील प्रत्येक तरुण तिचा सभासद होईपर्यंत तिचा विस्तार करण्यात आला पाहिजे."⁷

समता सैनिक दलाचे प्रथम राष्ट्रीय अधिवेशन यशस्वी करण्यासाठी बाबू आवळे यांनी अविश्रांत परिश्रम घेतले. त्यामुळेच अधिवेशनप्रसंगी मध्य प्रांत व-हाडातील सैनिक मोठ्या संख्येने शिस्तीने उपस्थित होते याची प्रचिती स्वतः डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना आली व त्यांनी प्रशंसासुद्धा केली. ते म्हणालेत की, "मध्य प्रदेशात उभारण्यात आलेले हे स्वयंसेवकाचे विस्तृत दल पाहून मला फार आनंद होत आहे. प्रथमतः हे स्वयंसेवकाचे विस्तृत दल 1927 साली मुंबईत सुरू करण्यात आले होते. आपल्या सर्वसामान्य चळवळीचा समता सैनिक दल हा एकसंघ असा विभाग आहे. आपल्या चळवळीचे ते एक अत्यंत भक्कम असे साधन आहे."⁸

अ.भा. समता सैनिक दलाच्या प्रथम राष्ट्रीय अधिवेशनप्रसंगी अनेक महत्त्वपूर्ण ठराव संमत करण्यात आले. समता सैनिक दलाचा राष्ट्रीय पातळीवर विस्तार होण्यासाठी पदाधिकाऱ्यांची नियुक्ती करण्यात आली. समता सैनिक दलाचे अध्यक्ष सरदार गोपालसिंग यांनी बाबू आवळे यांचे मध्य प्रांत व व-हाडातील कार्य बघून त्यांना मध्य प्रांत व-हाड समता सैनिक दलाचे अध्यक्ष नियुक्त केले व त्यांच्या नेतृत्वात खालील पदाधिकाऱ्यांची कार्यकारिणी गठीत केली. 1. एच.डी. आवळे, रायपूर (अध्यक्ष) 2. ए.एल. कोसारे, नागपूर (कार्यकारी अध्यक्ष) 3. नीलकंठराव बागेश्वर - जनरल सेक्रेटरी 4. डब्ल्यू.एल. वाघमारे, नागपूर (कमांडिंग अधिकारी) 5. एस.ए. गायकवाड, अकोला - सदस्य 6. देविदास सो. सहारे, हिंगणघाट - सदस्य आणि 7. पुरुषोत्तम वैद्य, गोंदिया - सदस्य.

समता सैनिक दल नागपूर शिबिरातील हरिदास बाबू आवळे यांचे कार्य :

समता सैनिक दलाचा हा कॅम्प नागपूरजवळ कोराडी मुक्कामी कोलार नदीच्या निसर्गरम्य परिसरात 26 ते 28 नोव्हेंबर 1944 ला तीन दिवसीय घेण्यात आला. शिबिरात समता सैनिक दलाचे

प्रांतिक शाखेचे अध्यक्ष हरिदास बाबू आवळे तसेच अ.भा. समता सैनिक दलाचे जनरल सेक्रेटरी आर.आर. पाटील, प्रांतिक जनरल सेक्रेटरी नीलकंठ वागेश्वर दलाचे कमांडर डब्ल्यू.एल. वाघमारे हे उपस्थित होते. शिबिराचे अध्यक्षस्थानी डॉ. डी.पी. भैराम हे होते. त्यांच्या हस्ते शेकडो सैनिकांच्या उपस्थितीत ध्वजारोहण झाले. तसेच नागपूर नगर फेडरेशनचे अध्यक्ष एस.एल. कासार हे इत्यादी शे.का. फेडरेशनचे पदाधिकारी उपस्थित होते.¹⁰

हरिदास बाबू आवळे यांचा समता सैनिक दल कामठी-कन्हान शिबिरातील सहभाग :

आंबेडकरी चळवळीतील झुंजार सेनानी बाबू हरिदास एल.एन. यांनी समता सैनिक दलात बजावलेल्या उल्लेखनीय कार्याचा परिचय दलाच्या सैनिकांना द्यावा या हेतूने दि. 14-15 जानेवारी 1947 ला दोन दिवसीय शिबिराचे आयोजन एल.एन. हरिदास यांच्या स्मारकाजवळ कन्हान नदीच्या तीराजवळ करण्याचे ठरले असून या शिबिराला अ.भा. समता सैनिक दलाचे अध्यक्ष श्रीमान सुबय्या साहेब, आंध्रप्रदेश हजर राहतील तर कॅम्पचे उद्घाटन बाबू आवळे मध्य प्रांत व वन्हाड समता सैनिक दलाचे अध्यक्ष यांच्या हस्ते होईल असे घोषित करण्यात आले.¹¹

या दोन दिवसीय शिबिरात आवळे बाबू व त्यांच्या दलाचे सर्व पदाधिकारी दोन दिवस शिबिरार्थीसोबत निवासी राहिले व त्यांना सर्व प्रकारचे प्रशिक्षण व मार्गदर्शन त्यांनी केले. समता सैनिक दलाच्या या शिबिरात सहभागी झालेला प्रत्येक शिबिरार्थी चारित्र्यसंपन्न बनावे व एक आदर्श नागरिक म्हणून त्यांनी समाजात समता प्रस्थापित करण्याकरिता कसोशीने प्रयत्न करावा. तसेच आंबेडकरी चळवळीशी एकनिष्ठ राहून आंबेडकरी संगठन वाढविण्यास मदत करावी यासाठी सर्व पदाधिकाऱ्यांनी प्रयत्न केला.¹²

अ.भा. समता सैनिक दलावर निर्बंध, बाबू आवळे यांना कारावास व सुटका :

हरिदास बाबू आवळे हे कुशल संघटक असल्यामुळेच मध्य प्रांत वन्हाडमध्ये समता सैनिक दलाचा विस्तार झाला. दलाचे कार्य सुरळीत सुरू असतानाच 30 जानेवारी 1948 रोजी महात्मा गांधींची हत्या झाली. त्यामुळे देशात अस्थिरतेचे वातावरण निर्माण झाले. गांधींच्या हत्येमागे एखाद्या राजकीय संघटनेचा किंवा संस्थेचा कट असेल अशी तत्कालीन सरकारची धारणा होती आणि म्हणूनच मध्य प्रांत वन्हाड प्रांतिक सरकारने 10 फेब्रुवारीच्या गॅझेटमध्ये एक हुकूम काढून समता सैनिक दल, बजरंग दल, शिवाजी दल, राष्ट्रीय स्वयंसेवक दल ही निमलष्करी स्वरूपाची तीन स्वयंसेवक दले बेकायदा ठरविल्याचे जाहीर केले. त्या संघटनेवर प्रांतिक सरकारने प्रतिबंध घातला.¹³

मध्य प्रांत वन्हाड समता सैनिक दलातील अस्पृश्य पुढाऱ्यांना व कार्यकर्त्यांना तत्कालीन प्रांतिक सरकारने 9 फेब्रुवारी 1948 ला रात्री तीन वाजता अटक केली. त्यात मध्य प्रांत वन्हाड शेड्युल कास्ट फेडरेशन सरचिटणीस समता सैनिक दलाचे अध्यक्ष बाबू हरिदास आवळे अ.भा. समता सैनिक दलाचे मुख्य कार्यवाह आर.आर. पाटील मध्य प्रांत वन्हाड शेड्युल कास्ट स्टुडन्ट फेडरेशनचे अध्यक्ष एन.एच. कुंभारे तसेच नवी शुक्रवारी येथील मारोतराव मुरारकर, सुखदेवे, धंदे, हरिश्चंद्र वासनिक, एल.बी. शेंडे, सुपरिटेन्डेंट महादेव निकोसे, बाबुराव रामटेके कामठीतील लहू नितनवरे, जे.टी. बावनगडे, वाय.बी. गायकवाड, भानखेडा येथील काशीनाथ राजाराम किटके अशा एकंदर चौदा कार्यकर्त्यांना पकडले होते.¹⁴

समता सैनिक दलावर प्रांतिक सरकारने बंदी घालून बाबू आवळे व त्यांच्या विश्वासू कार्यकर्त्यांना तुरुंगात डांबण्यात आले. या घटनेचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तीव्र शब्दात निषेध व्यक्त केला होता व बी.के. गायकवाड यांना 16 मार्च 1948 ला पत्र पाठविले. त्यात डॉ. आंबेडकरांनी तत्कालीन प्रांतिक सरकारवर टीका केली. डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, "हंगामी सरकारने एका संस्थेवर बंदी घालणे योग्य मानले म्हणून एखादी संस्था विसर्जित करणे पूर्णपणे चुकीचे आणि भेकडपणाचे आहे. जर समता सैनिक दलाच्या काही सभासदांना अटक आणि तुरुंगवास झाला तर त्यांनी सहन केले पाहिजे."¹⁵

बाबू हरिदास आवळे हे दि. 8 सप्टेंबर 1948 ला सुटणार म्हणून साऱ्या नागपूर शहरात वंदता होती. आनंदाने पुलकित होऊन सकाळपासूनच समता सैनिक दलाच्या सैनिकांनी त्या दिवशी जेलच्या फाटकावर पहारा दिला पण सायंकाळचे सात वाजेपावेतो बाबूच्या आगमनाची वाट पाहवी लागली. सात

महिन्याच्या खडतर कारावासानंतर शेवटी हरिदास बाबू आवळेंची सुटका झाली. आनंदी जनतेने त्यांचे भव्य स्वागत केले व पुष्पमाला अर्पण केल्या. याप्रसंगी भाऊराव बोरकर, बी.एस. सेक्रेटरी कोतवाल कामगार युनियन लक्ष्मण गजभिये, रामचंद्र नगरारे, आकांत माटे, एच.बी. गोंडाणे, एन.एच. कुंभारे बी.ए. यांनी त्यांचे स्वागत केले.¹⁶ सत्कारप्रसंगी बाबू आवळे यांनी म्हटले की, "आपल्या साऱ्या अस्पृश्यांचे पुढारी फक्त डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेच आहेत. त्यांनी स्थापन केलेल्या संस्थेचा आदर इथत, मानमरातब राखणे हे आपले आद्यकर्तव्य ठरते. त्यामुळे मानवमुक्तीच्या लढ्यात प्रत्येक स्वयंसेवकाने, नेत्यांनी पक्षाच्या ध्येयासाठी सारसर्वस्व पणाला लावण्यातच आपल्या आयुष्याची इतिश्री असून त्यातच अस्पृश्यांचे कल्याण आहे."¹⁷

हरिदास बाबू आवळे यांची धर्मांतर कार्यक्रमातील भूमिका :

उत्तर विभागातील पाचपावली या अस्पृश्यांच्या वस्तीत गुप्त सभेचे आयोजन केले होते. या सभेत बाबू आवळे व इतर समता सैनिक दलाचे प्रमुख कार्यकर्ते उपस्थित होते. सभेला संबोधून बाबू आवळे यांनी म्हटले की, "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धर्मांतर कार्यास कोणत्याच असामाजिक तत्त्वांनी, व्यक्तींनी, संघटनांनी विरोध करू नये. जे धर्मांतर सोहळ्याला विरोध करतील या असामाजिक तत्त्वाचा नायनाट करण्यासाठी नागपुरातील समता सैनिक दलाचे सैनिक सज्ज आहेत."¹⁸

त्या गुप्तहेर विभागात समता सैनिक दलाचे उंटखाना शाखेचे तरुण स्वयंसेवक सैनिक भालचंद्र लोखंडे यांना स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या सदर कार्यालयात ठेवण्यात आले होते. तसेच धर्मांतराच्या दोन दिवसापूर्वी 12 ऑक्टोबर 1956 ला संध्याकाळी नागपुरात बर्डी येथील शेड्युल कास्ट फेडरेशनच्या मुख्यालयात ऑल इंडिया वर्किंग कमेटीची बैठक होती. या कमीटीतील पुढाऱ्यांना संरक्षण प्रदान करावे याकरिता भालचंद्र लोखंडे व इतर समता सैनिक दलाचे स्वयंसेवक उपस्थित होते. प्रत्यक्ष सहभाग होता.¹⁹

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा ऐतिहासिक धर्मांतर सोहळ्याच्या इतिहास सुवर्णक्षरांनी लिहिल्या जाणार असून भारतात पुन्हा बौद्धधर्माचे पुनरुज्जीवन होणार याकरिता धर्मांतराच्या दिवशी 14 ऑक्टोबर 1956 ला हरिदास बाबू आवळे, बॅ. राजाभाऊ खोब्रागडे तसेच मुंबईचे समता सैनिक दलाचे अध्यक्ष माधव ससाळेकर, बादशहा साळवी आणि इतर पुढाऱ्यांनी दीक्षा मैदानावरील मुख्य पेंडालची पाहणी सकाळी 8 ते 9 च्या दरम्यान केली. कोणत्याही असामाजिक तत्त्वांनी मंडपाच्या खाली बॉम्ब किंवा विनाशक स्फोटके ठेवली तर नाही याची पाहणी केल्यानंतरच सकाळी 10 वाजता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या पाच लाख अनुयायांसोबत धम्मदीक्षा घेतली. नंतर त्यांनी आपल्या अस्पृश्य बांधवांना संबोधित केले. अशा प्रकारे ऐतिहासिक धर्मांतर सोहळा संपन्न झाला.²⁰ धर्मांतराचा कार्यक्रम यशस्वीपणे पार पाडावा याकरिता मध्य प्रांत वऱ्हाड समता सैनिक दलाचे प्रमुख अॅड. हरिदास बाबू आवळे व इतर समता सैनिक दलाचे स्वयंसेवक यांनी प्रयत्नाची पराकाष्ठा करून धर्मांतर सोहळा यशस्वी करण्यात मोलाची भूमिका बजावली. मध्य प्रांत व वऱ्हाड समता सैनिक दलाचा अकोला येथील मेळावा :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या धर्मांतरानंतरही देशात नवबौद्धांवर ठिकठिकाणी अन्याय-अत्याचार, शोषण इत्यादी नित्याचाच घटना होत्या. त्यामुळे हजारो कुटुंब उद्ध्वस्त होत असत. अशा परिस्थितीत असहाय नागरिकांना ताबडतोब व तत्परतेने राहण्यास निवारा तयार करून देण्याची योजना आखण्याच्या उद्देशाने समता सैनिक दलाचे अध्यक्ष हरिदास बाबू आवळे यांनी एक अभिनव योजना पक्षापुढे मांडली. तिच्यातील एक भाग म्हणजे सर्व सोयीने युक्त अशा झोपड्या बांधणे ही होय. अशी एक झोपडी बांधून दाखविण्याचे प्रात्यक्षिक कार्यक्रमाच्या वेळी झाले. झोपडीत स्वयंपाक खोलीसह एकूण चार खोल्या होत्या. दहा स्वयंसेवकांनी ही खोली उभारली.²¹

समता सैनिक दल शिबिर वर्धा जिल्हा आपटी येथील हरिदास बाबू आवळेचा सहभाग :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समता सैनिक दलाची मुहूर्तमेढ हिंदुस्थानात रोवली असून त्यांच्या अकाली निधनानंतर नागपूर येथील पवित्र दीक्षा मैदानावर 3 ऑक्टोबर 1957 रोजी दहा

लाख लोकांच्या मेळाव्यात अ.भा. समता सैनिक दलाच्या चौथ्या अधिवेशनप्रसंगी अ.भा. समता सैनिक दलाच्या अध्यक्षपदाची धुरा सोपविण्यात आली होती. देशपातळीवर दलाचे पुर्नसंघटन व्हावे या हेतूने मान्यवर नेत्यांच्या आदेशाप्रमाणे वर्धा जिल्हा समता सैनिक दलाचे शिबिर आपटी या खेडेगावी दि. 15 व 16 फेब्रुवारी 1958 रोजी घेण्यात आले.

समता सैनिक दलाच्या दोन दिवसीय शिबिराकरिता सर्वश्री बाबू हरिदास आवळे अ.भा. रिपब्लिकन पक्षाचे उपाध्यक्ष तसेच अ.भा. समता सैनिक दलाचे नवनीयोजित अध्यक्ष आर.आर. पाटील कार्यवाह समता सैनिक दल पी.टी. मधाळे आमदार मुंबई, श्रीमती ईश्वरीबाई हैद्राबाद, भगवतीप्रसाद मोर्य अलीगढ प्रेसिडियम सदस्य हे गणमान्य पुढारी प्रामुख्याने हजर राहणार आहे. मध्य प्रांत वन्हाडातील समता सैनिक दलाचे शिबिर वर्धा जिल्ह्याच्या वतीने आयोजित केलेला असून संपूर्ण भारतातील समता सैनिक दलाचे प्रमुख गणमान्य मंडळी स्वयंसेवकांना मार्गदर्शन करणार असून सर्वांनी या सुवर्णसंधीचा लाभ घ्यावा अशी विनंती सर्व स्वयंसेवकांना करण्यात आली होती.

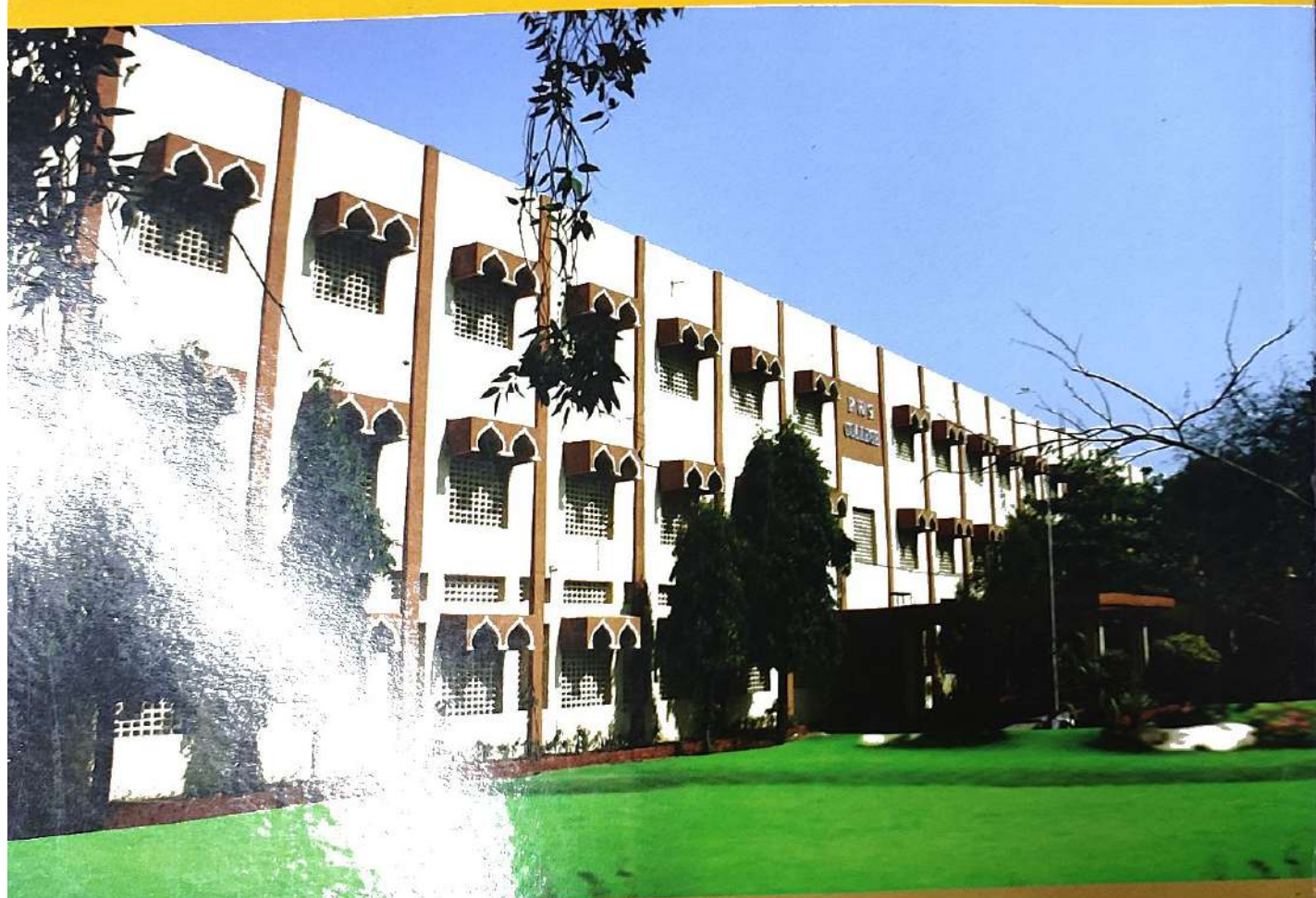
निष्कर्ष : अ.भा. समता सैनिक दलातील बाबू आवळे यांचे कार्य निश्चित तरुणांना भविष्यात प्रेरणादायी ठरेल यात शंका नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रामाणिकपणे निःस्वार्थ, निर्भीडपणे समता सैनिक दलाचा कुशल संघटन म्हणून आवळे बाबूंनी आयुष्याच्या शेवटपर्यंत प्रचार व प्रसार केला आणि समता सैनिक दलाची संघटना मजबूत करण्यावर बाबू आवळे यांचा भर होता. त्यामुळेच संपूर्ण भारतात आंबेडकरी चळवळ गतिमान झाली. समता सैनिक दलाच्या संरक्षणामुळेच त्यांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वाने संपूर्ण भारतात शाखा निर्माण करून विस्तार केला. राष्ट्रीय पातळीवर समता सैनिक दलाची संघटनशक्ती निर्माण होऊ शकली. देशात हजारो वर्षांपासून मानवीय मूलभूत अधिकारापासून मुकलेल्या समाजामध्ये स्वाभिमान, शिक्षण, संघटनशक्ती निर्माण करून सामाजिक ऐक्य प्रस्थापित होऊ शकले. हे बाबू आवळे यांचे उल्लेखनीय कार्य कोणीही नाकारू शकत नाही. म्हणून नागपूरजवळील चिचोली येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालयाजवळील समता सैनिक दलाच्या प्रशिक्षण केंद्राला अॅड. हरिदास बाबू आवळे यांचे नाव देण्यात आलेले असून त्यांचे सहकारी मित्र एल.आर. बाली यांच्या अध्यक्षतेखाली कोनशिलेचे उद्घाटन करण्यात आले. बाबू आवळे यांचे समता सैनिक दलातील कार्य दलातील सैन्यांना भविष्यातही प्रेरणादायी ठरेल यात शंका नाही.

संदर्भसूची :

- 1) कांबळे वी.सी. (संपा.), सा. रिपब्लिकन, वर्ष 2 रे, अंक 9, 16 जून 1960, मुंबई
- 2) भून. वसंत (संपा.), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड 18, भाग 2, पृ. 243
- 3) कोसारे एच.एल., 'विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास', ज्ञानप्रदीप प्रकाशन नागपूर, प्र.आ. 1984, पृ. 199
- 4) जामगडे विनायक, 'आंबेडकरी चळवळीत अॅड. हरिदास बाबू आवळे यांचे योगदान', डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अध्यासन रा.तु.ग. नागपूर विद्यापीठ नागपूर, प्र.आ. 2002, पृ. 4-5
- 5) जामगडे विनायक (संपा.), 'अॅड. बाबू हरिदास आवळे गौरव विशेषांक', कर्मवीर हरदास बाबू आवळे प्रकाशन समिती नागपूर, 2 मार्च 2006, पृ. 17
- 6) किता, पृ. 17
- 7) डॉ. गाजरे मा.फ., (संपा.), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे, खंड 1, अशोक प्रकाशन नागपूर, 1981, पृ. 97
- 8) किता, पृ. 97
- 9) अ.भा. समता सैनिक दलाचे राष्ट्रीय अध्यक्ष गोपालसिंग यांनी मध्य प्रांत व वन्हाड समता सैनिक दलाचे ज. सेक्रेटरीला पाठविलेले, नागपूर दि. 23 फेब्रु. 1942 ला हरिदास बाबू आवळे अध्यक्षच्या नियुक्तीचे पत्र - खाजगी संग्राहक भालचंद्र लोखंडे
- 10) जामगडे विनायक (संपा.), 'अॅड. बाबू हरिदास आवळे गौरव विशेषांक', 2 मार्च 2006, पृ. 53

- 11)समता सैनिक दल कार्यकारी मंडळ नागपूर नगरच्या वतीने आर.आर. पाटील जनरल सेक्रेटरी ऑल इंडिया समता सैनिक दल यांच्या माहितीसाठी कामठी-कन्हान शिबिराच्या पूर्वतयारीच्या संदर्भातील, दि. 8 जाने. 1947 दलाचे पत्रक
- 12)जामगडे विनायक (संपा.), 'ॲड. बाबू हरिदास आवळे गौरव विशेषांक', 2 मार्च 2006, पृ. 53
- 13)पान्हेकर सुरेश हरदास, 'नागपूर जिल्ह्यातील महार चळवळीचा इतिहास', अप्रकाशित लघुशोध प्रबंध, एम.फिल. इतिहास, नागपूर विद्यापीठ नागपूर, 1982-83, पृ. 116
- 14)कित्ता, पृ. 116
- 15)निंबाळकर वामन (संपा.), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दादासाहेब गायकवाडांना लिहिलेली पत्रे', प्र. आ. फेब्रु. 2011, प्रबोधन प्रकाशन नागपूर, पृ. 307
- 16)कांबळे बापू चंद्रसेन (संपा.), जनता, अंक 17, वर्ष 12, 25 सप्टेंबर 1948, मुंबई, पृ. 6
- 17)सुखदेवे डी.डब्ल्यू. (संपा.), 'कर्मवीर बाबू हरिदास आवळे यांचा जीवनसंघर्ष', कर्मवीर आवळे प्रकाशन समिती नागपूर, प्र.आ. 1984, पृ. 1
- 18)समता सैनिक दलातील निडर सैनिक भालचंद्र लोखंडे यांची 12/7/2010 ला प्रत्यक्ष घेतलेली मुलाखत
- 19)कित्ता
- 20)कित्ता
- 21)रूपवते दा.ता. (संपा.), प्रबुद्ध भारत सा. (संपा.), वर्ष 2 रे, अंक 46, बुद्धभूषण प्रिंटिंग प्रेस मुंबई, जाने. 1958, पृ. 4
- 22)वर्धा जिल्हा समता सैनिक दल कॅम्प आपटी आयोजकातर्फे दि. 15-16 फेब्रु. 1958 रोजीचे शिबिरांच्या यशस्वितेकरिता काढलेले पत्रक, संग्राहक भालचंद्र लोखंडे
- 23)कित्ता, दि. 15-16 फेब्रु. 1958 रोजीचे पत्रक

Perspectives - A National Interdisciplinary Annual Research Journal

ISSN - 2249-5134

Studies
in
Indian Epigraphy

(*Bhāratīya Purābhilēkha Patrikā*)

JOURNAL OF THE EPIGRAPHICAL SOCIETY OF INDIA

Volume XLV
2020

Editor

M.D. SAMPATH

Asst. Editor

S. KRISHNAMURTHY

Published by

The Epigraphical Society of India
Mysuru

Studies in Indian Epigraphy (Bhāratiya Purābhilēkha Patrikā), Volume XLV, 2020.
Edited by Dr. M.D. Sampath, Published by The Epigraphical Society of India, Mysuru

First Published 2020
Copyright © The Epigraphical Society of India,
Mysuru

*The Publication of this journal has been financially supported by
Indian Council of Historical Research, New Delhi.*

*The responsibility for the facts stated, opinions expressed, or conclusions reached is entirely
that of the author of the articles and The Indian Council of Historical Research accepts no
responsibility for them.*

This Publication has further been financially supported by

- (1) Late Shri N. Sethuraman;
- (2) Late Prof. Ajay Mitra Shastri;
- (3) Dr. Vijaya Venugopal;
- (4) Sri K. Subrahmanyam

Books can be had from
The Secretary, ESI
C/o Archaeological Survey of India
Sankranti Circle, Hebbal 2nd Stage
Mysuru - 570 017

ISSN 0970-4760
UGC 48068

DTP Composed and Printed at
READY PRINTS, V.V. Mohalla, Mysuru-570 002

Aśokan Epigraphs with Reference to the Directive Principles of State Policy and Fundamental Duties

Ashwaveer W. Gajbhiye and
Chandrashekhar S. Patil

Introduction

The scholars of Aśokan epigraphy are well acknowledged that the Aśokan edicts engraved on the surface of rocks-rugged or prepared, on stone slabs, on smooth and shed surface of stone pillars as well as on the wall of rock-cut caves. His Edicts be classified as Major Rock Edicts, Separate Rock Edicts, Minor Rock Edicts, Jar Edicts and Cave Inscriptions. These Inscriptions are found in Brāhmī, Kharoṣṭhī, Greek and Aramic scripts and are in Prakrit, Aramic and Greek languages.¹ It is also well acknowledged that Aśokan epigraphs have been engraved, broadly, for political, religious and moral purpose in public proclamation for *summum bonum* in order to carry through *pro bono publico*.²

If anyone goes through Aśokan epigraphs through length and breadth in context and find out the contents of the epigraphs they would have found the Constitutional Law in one of the subject matters given in the inscriptions. It is a different thing that whether there was in vogue of a deliberate, concrete and codified Constitutional Law during Aśoka's rule as constituted, adopted and enacted from a competent constitutional authority as has been observed in the modern era. It is in doubt. But at the same time no one would say that the same did not exist in any form completely.

Relevance of the subject

As far as this paper is concerned in context to the Directive Principles of State Policy and Fundamental Duties in the Constitution of India, one may see a mere generation to carry out comparison between Aśokan epigraphs and the Constitutional Law of India. It is because Aśokan inscriptions are so ancient as far as more than 2200 years old and the Constitution of India is merely sixty nine years old. Such a person may also arise a question that how it is possible to compare between the Constitutional Law of modern India which is a Sovereign, Socialist, Secular, Republic and Democratic form of government with a Monarchical State that belonged to far ancient era. Such a question may be rational. It is because, the king Aśoka, who was a third consecutive ruler of Mauryan dynasty, was neither the representative and head of any republican form of

government nor he was a upholder of the same. But no one could deny that he was the strong upholder and promulgator of Welfare State. His State is the earliest example of Welfare State on record in the whole history of India. And the second most important thing which is to be taken into consideration is that in any Sovereign, Socialist, Secular, Republic and Democratic country, the foremost objective is to have a Welfare State. Directive Principles of State Policy and Fundamental Duties of citizens are part of any country to be a Welfare State. That is why the comparison between Aśoka's epigraphs and the Constitutional Law of India is possible. The foremost aim of this paper is to justify the same thing and nothing else. However the discussion in this paper is confined to the Directive Principles of State Policy and Fundamental Duties of the citizens exclusively.

Contents of Aśokan epigraphs and the Constitutional Law

King Aśoka says in his pillar Edict-V ".....chaff must not be set on fire along with the living beings in it. Forest must not be set on fire either wantonly or for the destruction of life. The living must not be fed with the living."³

In his Pillar Edict-VII, king Aśoka says: "on the high roads too banyan trees were caused to be planted by me that they might give shade to (beasts) cattle and men, mango - gardens were caused to be planted and wells were caused to be dug by me at each half-kos, rest houses were caused to be built, many watering stations were caused to be established by me, here and there, for the comfort of (beasts) cattle and men."⁴

Alike safeguard of forest and wild life, king Aśoka, abandoned slaughter of animals and enacted laws against animal killings. For this purpose he issued ordinance and directed to his respective officers for the implementation of his order. In this regard he says in his Major Rock Edict-I (Girnar Text) - "(B) here no living being must be killed and sacrificed (C) and no festival meetings must be observed."⁵

In the same inscription he imported ban on the killing of animals and birds in his royal kitchen. He also advocated for the plantation of medicinal herbs for men and animal everywhere in his domain, as well as beyond the border of his state wherever they are needful. Similarly he also advocated for the plantation of roots and fruit bearing trees.⁶ In this regard we have, Major Rock Edicts-III, IV, XI, and Pillar Edict-V, wherein he condemned killing of animals. In this regard, the text of Major Rock

Edict-II (Girnar Text) is thus: "Everywhere within the Domain of his Sacred and Gracious Majesty the King, and likewise among the frontages" such as the Chōlas, Pandyas, the Satyaputras, the Greek King, Antiochos, and those kings, too, who are the neighbours of that Antiochus-everywhere have been instituted by this sacred and gracious majesty, two kinds of medical treatment for men and animals, are arranged, alongwith medicinal herbs are to be planted in all places wherever they did not exist.

"Roots also, and fruits, have been caused to be imported and to be planted everywhere wherever they did not exist. On the roads, wells also have been caused to be dug and trees caused to be planted for enjoyment of men and beast"⁷

Regarding non killings, the text of his Major Rock Edict-I (Shahbajgarhi Text) is thus:-

"Here (at Pataliputra or in my domain) not a single living creature should be slaughtered and sacrificed, nor should any Samaja⁸ be held, for His Sacred and Gracious Majesty observed much objection in such Samaja."⁹

King Aśoka, in his Pillar Edict-V, gives the list of creatures, of these must not be killed, branded, castrated on some special days.¹⁰

It is a fact that human being used to obtain and satisfy their basic needs for livelihood, e.g. food, grain, clothes, shelters, medicine and alike from environment. Secondly, it is also a truth that since human being is the most intelligent creature on the earth, he is the largest consumer of nature and natural resources, that is why it is not only the fundamental but moral duty of the human being to protect and conserve environment. King Aśoka did so and advocated for the same. It comes to know from the subject matter mentioned in his edicts regarding the safeguard of forest promoting and strengthening social forestry, and the safeguard of living being. It seems so from his edicts that king Aśoka was fully conscious of this fact and also consciencely in advance and hence he had issued such kinds of ordinances and directions in *lex loci* through his edicts.

If we have to compare his Directives in his inscriptions regarding environment to the Constitutional law of India, here are, Article No. 48-A in the Constitution of India, in Part-I, under the Directive Principles of State Policy, wherein the provisions for protection and improvement of environment and safeguarding of forests and wild life, have been made. This Article says-

"The state shall endeavour to protect and improve the environment and to safeguard the forests and wild life"¹¹

Alike, in Part IV-A, under Fundamental Duties, in the Constitution of India, the same has been given in Article 51-A(g), where it is said that "It shall be the duty of every citizen of India - to protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers and wild life, and to have compassion for living creatures."¹² And in Article 48, under the Directive Principles of State Policy, it is said - "The state shall endeavour in particular, to take steps for preserving and improving the breeds, and prohibiting the slaughter of cows and calves and other milch and draught cattle."¹³

Here, interestingly, it is noticeable that the subject of environment, forest, and of wild life etc. coincidentally and surprisingly found in both the royal provisions into Aśoka's epigraphs and in the Constitution of India, almost in the same manner. Only, the difference between them is that the Constitutional provisions made or suggested in the Constitution of India, are confined within the geo-political territory of India whereas king Aśoka's provisions, made or suggested by himself are not only for the territory under his domain but also for, and beyond the border of his domain and for the weal of whole living being recognizing *salus populi est suprema lex*.

Article 49, under Directive Principles of State Policy, has provision for the protection of monument and objects of national importance.¹⁴ Coincidentally we have an inscription of king Aśoka, of which contents are concerning to the Article 49, regarding the protection of monuments and places and objects of a national importance. King Aśoka, mentioned in such one commemorative Pillar Inscription II i.e., Nigliwa or Nialisagar Pillar Inscription -

"(A) When the king Devanampriya Priyadarsi had been anointed fourteen years, he enlarged the Stupa of the Buddha Konagamana to the double (of its original size)".

"(B) And when he had been anointed (twenty) years, he came himself and worshipped (this spot) (and) caused (a stone pillar to be set up)"¹⁵

From the contents of this inscription following some important conclusions may be drawn-

1. There was a tradition or practice of constructing hallowed monuments before king Aśoka himself. The stupa of Buddha Konakamani was a kind of this and it was

a need to the renovation or reconstruction of the same as king Asoka considered suitable. He enlarged that stupa to double of its original size on or after 14th regnal year.

2. He visited the same site second time on or after 20th regnal year. He offered his reverence, worshipped this spot and erected a stone pillar.

3. Though, then, there would not have been in vogue the concept of nation and nationality, king Asoka has taken this site as important and enlarged the stupa and has endeavoured to protect the same. This is the earliest example of its kind in the whole history of India to protect historical sites.

Article 51, under Directive Principles of State Policy has provisions for the promotion of international peace and security. Accordingly the state shall endeavour to maintain just and honourable relations between nations.¹⁶ As has been classified earlier in ancient age, there was neither the concept of nation or nationality in vogue. However no scholar of Asokan history could deny that king Asoka had endeavoured to establishing peace among the countries at his best. In his Major Rock Edict-XIII, (Shahabazgarhi Text) Asoka clearly mentioned his global policy where he described the consequences of war, as well as his abandonment from unnecessary war policy and advocated conquest by love.¹⁷

As a part of his political and religious policy, king Asoka wanted to establish common brotherhood, co-ordinal relation among the different countries in order to establish world peace. Certainly he would have been the first ruler in the history of ancient world, who endeavoured for international peace and security.

Perhaps the most important thing which king Asoka has done during this reign is that the provisions regarding rights of men or citizens. This is the most revolutionary step which has been taken by him in the whole history of India in context to judicial and political philosophy. In modern era it is recognized that the concept of rights of men or citizens is the product of modern European political philosophy but surprisingly its roots and antiquity found in the doctrine of Buddha and judicial system of king Asoka. In his context we have Pillar Edict-IV. He says in this Edict thus -

"The Rajukas have been placed by me over many hundred lives. What is their (administration of) law or justice has been made by me subject to their own authority, so that the Rajukas assigned, and without being afraid, may set about their tasks,

expects for the reverence of Brahmanas and Shramanas in his Major Rock Edict-IV, V, IX, XI, XII, Pillar Edict-VII, etc. In this context the content in the Major Rock Edict XII is enough considerable are credible.

Notes and References

1. Thaylpal, Kiran Kumar, *Aśokan Epigraphs: Their Form, Character and Contents*, Presidential Address - Epigraphical Society of India, Raipur Session (19th-21st December 2014), Organized by Directorate of Culture and Archaeology of Chattisgarh, Raipur, pp. 1-2.
2. *Ibid.*, p. 4.
3. Smith, V.A., 2008, *Aśoka: The Buddhist Emperor of India*, Low Price Publications, Delhi, p. 204.
4. Mookerji, Radhakumud, 1962, *Aśoka*, Motilal Banarasidas, Delhi, pp. 188-189. (Some Scholars mentioned the world beast instead of cattle).
5. Hultzsch, E., 1925, *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. I, Inscriptions of Aśoka, Clarendon Press, Oxford, p. 2.
6. Smith, V.A., *Op.cit.*, p. 160.
7. Mookerji, Radhakumud, *Op.cit.*, pp. 131-132.
8. (In foot notes) Mookerji gives the kinds of samaja. e.g. Dancing, Singing, Music, Story - Telling, Cymbals and Tamtams, the rites arranged between animals, damsel, walking, dancing and singing, drinking etc. pp. 128-130.
9. *Ibid.*, p.128.
10. *Ibid.*, pp. 180-184.
11. *The Constitution of India*, 2005, Government of India, Ministry of Law and Justice, p. 19.
12. *Ibid.*, p. 20.
13. *Ibid.*, p. 19.
14. *Ibid.*
15. Hultzsch E., *Op.cit.*, p. 165.
16. *The Constitution of India*, *Op.cit.*, p. 19.
17. Hultzsch E., *Op.cit.*, p. 69-70.
18. *Ibid.*, pp. 176-179.
19. *The Constitution of India*, *Op.cit.*, p. 6.
20. *Ibid.*, pp. 17-13.
21. *Ibid.*, p. 20.
22. Mookerji, Radhakumud, *Op.cit.*, p. 185.

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

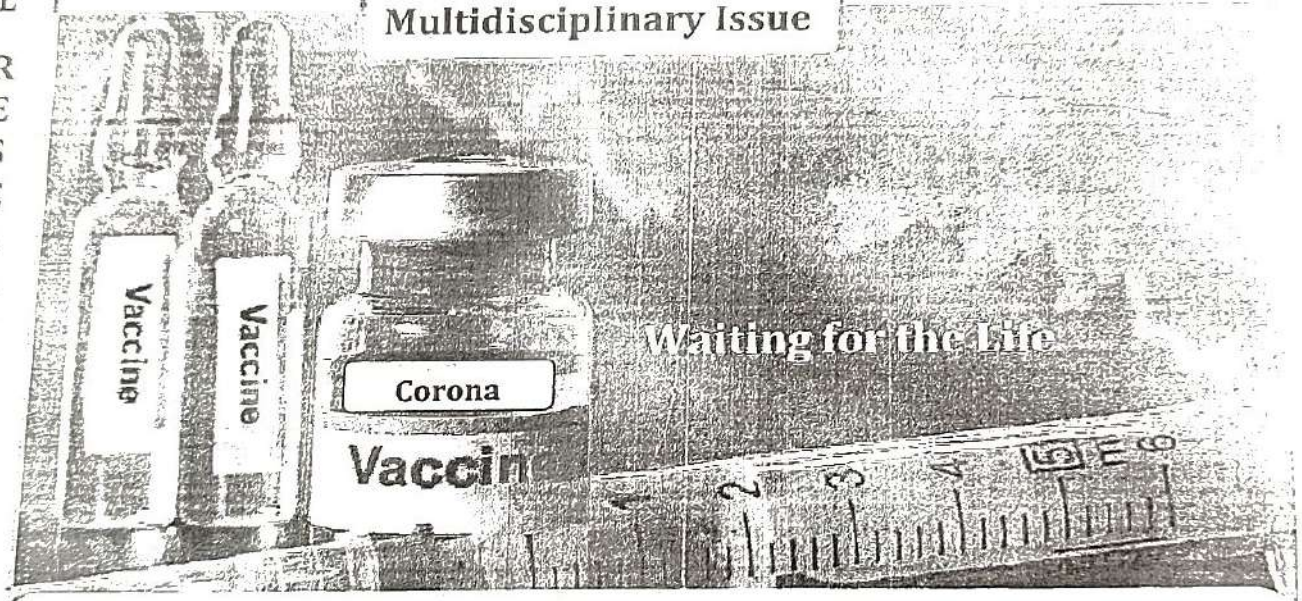
International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October - 2020

Special Issue - 253 (B)

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts, Science & Commerce College,
Harsul, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Dr. Munaf Shaikh, Jalgaon (Urdu)

This Journal is Indexed In :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

राजर्षी शाहू महाराज आणि सत्यशोधक समाज चळवळ

डॉ. चंद्रशेखर संपत पाटील

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. मधुकरराव वासनिक पी. डब्ल्यू. एस. कला व

वणिज्य महाविद्यालय, कामठी रोड, नागपूर

मो. ९४२१७०६५०४

Email- aryashouryacsptil@gmail.com

गोषवारा

आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत ज्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य बहुजन समाजाच्या उत्थानासाठी खर्ची केले अशा राजर्षी शाहू महाराजांचे सत्यशोधक समाज चळवळीतील कार्य दैदिप्यमान होते. महात्मा ज्योतिबा फुलेंच्या विचारांचा व कृतीचा वारसा राजर्षी शाहू महाराजांनी पुढे महाराष्ट्रात चालविला. सत्यशोधक चळवळीची धुरा त्यांनी आपल्या खांद्यावर घेऊन बहुजन समाजाला धार्मिक मानसिक व शैक्षणिकदृष्ट्या जागरूक करण्याचे कार्य राजर्षी शाहू महाराजांनी केले. सत्यशोधक चळवळ व राजर्षी शाहू महाराज अशी ख्याती समाजात होती.

राजर्षी शाहू महाराज हे दुरदर्शी राज्यकर्ता होते. ते बोलके सुधारक नसून कर्ते सुधारक होते. सत्यशोधक चळवळीची उद्दिष्टे ही काळानुरूप विवेकसंगत व विज्ञाननिष्ठ होती. मानवतेच्या कल्याणासाठी सत्यशोधक समाज चळवळीने भरीव योगदान दिलेले आहे. पुरोहीतशाहीवर घनाघाती प्रहार करून जमिनदार व सावकाराच्या मगरमिठीतून शेतकऱ्यांची सुटका करणे व शिक्षणाची गंगा खेड्यापाड्यात पोहचविणे हे होते. भारतीय समाज हा रुढी परंपरेला चिकटलेला असून खऱ्या अर्थाने समाजात समतावादी व विवेकवादी विचार पेरण्याचे बहुमूल्य कार्य राजर्षी शाहू महाराजांनी केले होते.

शब्दसंकेत सत्यशोधक समाज, बहुजन, शिक्षण, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षी, कोल्हापूर संस्थान.

प्रस्तावना

सामाजिक सुधारणा चळवळीमध्ये महाराष्ट्र सदैव अग्रेसर राहिलेला आहे. या चळवळीमध्ये ज्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य शोषितांच्या, पिढीतांच्या, वंचित वर्गाच्या एकंदरीत बहुजन वर्गाच्या उत्थानासाठी आपले सर्वस्वी आयुष्य पणाला लावले व खऱ्या अर्थाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टीकोनातून सामाजिक लोकशाहीचे प्रणेते राजर्षी शाहू महाराज यांची दुरदृष्टी विवेकवादी व विज्ञाननिष्ठ विचारसरणी संपूर्ण महाराष्ट्राला परिचित आहे.

एकीकडे भारतीय स्वतंत्र चळवळीचा जोम सुरू असतांना दुसरीकडे मात्र देशात सामाजिक सुधारणा चळवळीचे वारे वाहू लागले होते. त्यामुळे सामाजिक सुधारणा चळवळीला गती प्राप्त झाली. या संदर्भात महात्मा ज्योतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व छत्रपती शाहू महाराज या त्रिकुट विभुतीने खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्राला गौरवशाली वैचारीक वारसा प्राप्त करून दिला. फुले, शाहू व आंबेडकर यांच्या प्रगल्भ वैचारीक वारस्यामुळे महाराष्ट्र सदैव अग्रेसर राहिलेला आहे. याचे श्रेय महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी सत्यशोधक समाज चळवळीचा प्रारंभ करून शाहू महाराजांनी महाराष्ट्रात या चळवळीला गतीमान केले.

राजर्षी शाहू महाराज आणि सत्यशोधक चळवळ

“भारतीय समाजात सर्वांगीण समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्व ही तिसुत्री प्रत्यक्ष कार्यवाहीत व्हावी म्हणून ज्या महापुरुषांनी सर्वस्वी पणाला लावले त्यामध्ये महात्मा फुले, शाहू छत्रपती आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या महापुरुषांचे जीवन कार्य खरोखरच अद्वितीय ठरले आहे.”^१ महात्मा फुलेंनी पुण्यामध्ये सत्यशोधक समाज चळवळ स्थापनेमागचा उद्देश यांचा सविस्तर वृत्तांत महात्मा फुलेंचे सहकारी तुकाराम हनमंत पिंगन यांनी दिल्या आहे. सत्यशोधक समाजाच्या पहील्या अहवालावरून याची पुष्टी होते. तो पुढीलप्रमाणे, “ब्राम्हण, भट, जोशी उपाध्ये इत्यादीक लोकांच्या दास्यत्वापासून शुद्र लोकांस मुक्त करण्याकरीता व आपल्या मतलबी ग्रंथाच्या आधारे आज हजारो वर्षे ते शुद्र लोकांस निच मानून गफलतीने लुटीत आले आहेत. म्हणूनस त्यास मुक्त करण्याकरीता काही सुज्ञ मंडळींनी हा समाज तारीख २४ सप्टेंबर १८५३ रोजी स्थापन केला. या समाजात राजकीय विषयावर बोलणे अजिबात वर्ज्य आहे.”^२

भारतीय समाजव्यवस्था विषमतेवर आधारित असून प्राचिन धर्म ग्रंथांचा आधार घेऊन बहुजन समाजात मानसिक गुलामगिरीत लोटण्याचे कार्य पुरोहीत वर्गाने केले आहे. म्हणूनच बहुजन समाजाची धार्मिक गुलामगिरीतून सुटका करण्यासाठी व देशात समता प्रस्थापित करण्यासाठी महात्मा फुलेंनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केलेली होती.

महात्मा फुलेंच्या निधनानंतर खऱ्या अर्थाने सत्यशोधक चळवळीला पोषक वातावरण निर्मिती ही छत्रपती शाहू महाराज यांच्या पाठबळामुळे झाली. परंतु काही विद्वान मंडळींनी “शाहू महाराज सत्यशोधक नव्हते ते विचार आचाराने आर्य समाजी होते असे प्रतिपादन श्री. स. मा. गर्गे, डॉ. य. दी. फडके, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री या सारख्या अनेक विद्वानांनी केले आहे.”^३ छत्रपती शाहू महाराज खऱ्या अर्थाने सत्यशोधक समाजाचे ध्वजवाहक नव्हते ते आर्य समाजी होते. अशा प्रकारे खोडसाड प्रचार महाराष्ट्रात वैचारीक पातळीवरून केला जातो. मुद्दाम शाहू महाराजांना बहुजनाचे उद्धारकर्ते या विरुद्धापासून परावृत्त करण्याचे टीकाकाराचे मत असु शकते. या विषयी स. मा. गर्गे सांगतात की, “सामान्यतः असा एक समज आहे की, शाहू महाराजांनी महात्मा फुले व त्यांनी स्थापन केलेला सत्यशोधक समाज यांच्या विचारापासून प्रेरणा घेतली होती त्यांचेच कार्य महाराजांनी पुढे चालविलेले होते. महाराजांच्या सामाजिक व धार्मिक विचारांची बैठक सत्यशोधक समाजाच्या विचारापासूनच तयार झालेली होती. ही विधाने वस्तुस्थितीशी किती जुळणारी आहेत आणि सत्यशोधक समाजाच्या प्रवक्त्यांनी आपल्या राजकीय सोयीसाठी किती निर्माण केलेली आहे. याची चिकित्सा होणे आवश्यक आहे.”^४

एकंदरीत लोककल्याणसाठी झटणाऱ्या महापुरुषांना लोकांच्या विरोधांना सामोर जावे लागते. ब्राम्हणतेत्तर चळवळीला शाहू महाराजांचा असणारा भक्कम पाठींबा यामुळेच प्रतिगामी लोकांनी शाहू महाराजांना बदनाम करण्याचे षडयंत्र रचलेले दिसून येते. त्यांचे विचार ऐतिहासिक दस्तावेजाच्या अभावी केलेले वक्तव्य याला कोणताच पुरावा सापडत नाही.

कोल्हापूर संस्थानात सत्यशोधक चळवळीची स्थापना

छत्रपती शाहू महाराज व सत्यशोधक समाज चळवळीमध्ये प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष संबंध केव्हा आला या विषयी सत्यशोधक समाजाचे एक प्रमुख नेते आणि शाहू महाराजांचे महत्वाचे सहकारी भास्करराव जाधव यांनी इत्यभूत माहिती प्रस्तुत केलेली आहे. ती पुढीलप्रमाणे, “कोल्हापूरगत परसराम घोसरवाडकर इनामदार यांच्या अध्यक्षतेखाली सभा होऊन ११ जानेवारी १९११ रोजी प्रत्यक्ष सत्यशोधक समाजाची स्थापना झाली. त्यावेळी

अध्यक्ष म्हणून भास्करराव जाधव तर उपाध्यक्ष म्हणून दिवानवहादूर लठ्ठे यांची नेमणूक करण्यात आली. रावबहादूर डोंगरे सर्वाधिकारी तर सेक्रेटरी म्हणून चौहान यांच्याकडे जबाबदारी सोपविण्यात आली.^{१५} छत्रपती शाहू महाराज यांचे सहकार्य व आर्शिवादने सत्यशोधक समाज चळवळीला पाठवळ देण्यासाठी शाहू महाराज यांचे विशेष सहकार्य लाभले होते. म्हणूनच “कोल्हापूराला सत्यशोधक समाजाची स्थापना झाली याचे श्रेय निश्चितच तळमळीचे कार्यकर्ते जे शाहू महाराजांच्या सामाजिक समतेच्या विचारांनी प्रेरित होते त्यांना जाते.”^{१६}

राजर्षी शाहू महाराजांनी कोल्हापूराला अनेक लोकहीतवादी व जनकल्याणची कामे केली होती त्यासंदर्भात कोल्हापूर संस्थानात शाहू महाराजांची लोकहीताचे कायदे पारित केले होते परंतु भट, ब्राम्हणांना शाहू महाराजांचे लोकहीताचे कार्य रुचले नाही व त्यांनी जाणूनबुजून धार्मिक अवडंबर माजविले. “सन १९०१-०२ मध्ये कोल्हापूराला वेदोक्त प्रकरणांचा प्रारंभ झाला त्यामुळे महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक चळवळीचे अस्तित्व पुन्हा जग्यावू लागल्याची नोंद न. र. फाटक आणि वी. भी. कालते यांनी केल्याचे आढळते.”^{१७} संपूर्ण भारतात कोल्हापूर संस्थान हे एकमेव संस्थान होते की जेथे आधुनिक लोकशाहीच्या पद्धतीने राज्यकारभार सुरूवातपणे पार पाडून लोकहीताची कामे केल्याचे श्रेय शाहू महाराजांना जाते.

शाहू महाराजांनी सत्यशोधक समाज चळवळीला केलेले अर्थसहाय्य

महात्मा फुलेंच्या सत्यशोधक विचार प्रणालीप्रमाणेच प्रत्यक्ष कार्य करून खऱ्या अर्थाने समतेचा वारसा पुढे नेण्यासाठी शाहू महाराजांनी अथक प्रयत्न करून या चळवळीला आर्थिक सहाय्य केल्याचे ऐतिहासिक नोंद आहे ती पुढीलप्रमाणे, “छत्रपती शाहू महाराजांनी सत्यशोधक समाजाचे कार्य अधिक जोमाने व्हावे म्हणून विठ्ठल विसजी डोंगरे यांची संस्थान करीता खाजगी नोकरी १९११ मध्ये शाहू छत्रपतींकडून माफ करण्यात आली होती. १५ ऑगस्ट, १९२० रोजी सत्यशोधक समाजासाठी १५०० रु. ची देणगी भास्करराव जाधव यांच्याकडे द्यावी असा आदेश शाहू छत्रपतींनी दिला. शाहीर लहरी हैदर आणि त्यांचे शिष्य सत्यशोधक समाजाची भजने म्हणतात म्हणून त्यांनी इमारत बांधण्यासाठी मोफत जागा व इतर बांधकाम साहित्य देण्याची छत्रपतींची ३० ऑक्टो. १९२१ ची आज्ञा आढळते.”^{१८} शाहू महाराजांनी सत्यशोधक समाज चळवळीला आर्थिक सहाय्य केल्यामुळेच कोल्हापूर संस्थानात सत्यशोधक समाज चळवळ गतीमान झाली याचे निश्चितच श्रेय शाहू महाराजांकडे जाते.

सत्यशोधक चळवळीचे खंदे परस्कर्ते राजर्षी शाहू महाराज

छत्रपती शाहू महाराजांनी आपल्या हयातीत सत्यशोधक चळवळीला वेळोवेळी मार्गदर्शन व दिशा देण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केलेले होते. म्हणूनच सत्यशोधक चळवळीत त्यांच्या कार्याची दखल त्यांच्या मृत्यूनंतर देण्यात आलेल्या नोंदी आहेत. राजर्षी शाहू महाराज यांच्या निधनामुळे महाराष्ट्रातील सत्यशोधक चळवळीची फार मोठी हानी झालेली होती. या संदर्भात थोर सत्यशोधक नेते ‘जागृती’ कार भगवंतराव पाढेकरांनी महाराजांच्या निधनावद्दल शोक व्यक्त करतांना म्हटले होते की, “सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीचा उजवा हात गळून पडला आणि अस्पृश्य मानलेल्या वर्गातील लोकांच्या मस्तकावरील प्रेमाचे व औदार्याचे छत्र मोडून पडले आहे.”^{१९} राजर्षी शाहू महाराजांच्या निधनामुळे कोल्हापूराला सत्यशोधक चळवळीची अपरीमीत हानी झालेली होती ती कधीही भरून निघणारी नव्हती. शाहू महाराज सत्यशोधक चळवळीचे आधारस्तंभ होते. “शाहूंच्या निधनामुळे कोल्हापूराला जनता हळहळली होती. त्यामुळे कोल्हापूराला सत्यशोधक समाजाने म्हटले आहे की, आमचे परमपुत्र्य व प्रजाहीत दक्ष राजर्षी श्रीमन्महाराज शाहू छत्रपती सरकार करवीर यांच्या आकस्मित व अकाली निधनाने सत्यशोधक समाजाचे अपरिमित नुकसान झालेले आहे. त्यांनी ब्राम्हणांच्या अन्यायी

वर्चस्वापासून ब्राम्हणेत्तर समाज मुक्त व्हावा या हेतूने सत्यशोधक समाजाचे रोपटे लावले परंतु त्यांचा वृक्ष होण्याअगोदरच ते आमच्यातून निघून गेले. श्री. शाहू महाराजांनी सत्यशोधक समाजाकडून जी सामाजिक व धार्मिक बाबतीत सुधारणा घडवून आणली त्यामुळे त्यांचे नाव अखिल भारत खंडात दुमदुमत राहीले आहे. म्हणूनच ब्राम्हणेत्तर जनतेने त्यांना 'राजर्षी' हा बहुमानाचा किताब मोठ्या प्रेमाने व आनंदाने दिला आहे.^{१०}

छत्रपती शाहू महाराज व सत्यशोधक समाज चळवळ यांचे नाते अतुट होते. या संदर्भात राजर्षी शाहू महाराजांचे चरित्रकार भाऊसाहेब पवार सांगतात की, "राजर्षी शाहू महाराज हे महात्मा फुलेंच्या सत्यशोधक तत्वांचे पूर्ण अभिमानी होते. त्यांना सत्यशोधक समाजाची तत्वे मान्य होती. त्यांनी या तत्वाचा प्रसार आपल्या संस्थानात जोराने केला."^{११}

छत्रपती शाहू महाराज यांचे सत्यशोधक चळवळीला भरीव असे योगदान आहे या संदर्भात वन्हाड मध्य प्रांतीय सत्यशोधक हिरक महोत्सवाप्रसंगी महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे अध्यक्षिय भाषणातून म्हणतात की, "सत्यशोधक समाजाचा प्रसार विशेषतः साळी, माळी कोळी इ. वर्गातच होता. पण १९०७ साला पासून राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी सत्यशोधक समाजास येऊन मिळताच उच्च वर्गात विशेषतः मराठ्यात जोमाने प्रचार झाला व अशा रीतीने शाहू युग सुरू झाले."^{१२} सत्यशोधक चळवळीच्या संदर्भात महाराष्ट्रातील एक थोर समाज सुधारक कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी म्हटले आहे की, "सत्यशोधक समाज वास्तविक सर्वस्वी ब्राम्हणांच्या विरोधी नसून भिक्षुक वर्गाविरुद्ध आहे."^{१३} अर्थातच सत्यशोधक समाज यांचा विरोध ब्राम्हणांविरुद्ध नसून ब्राम्हणशाहीशी विरोध होता. विषमतावादी व्यवस्थेविरुद्ध शाहू महाराजांनी सत्यशोधक समाज चळवळीच्या माध्यमातून लोकांमध्ये जागृती निर्माण केली.

निष्कर्ष

राजर्षी शाहू महाराज हे खऱ्या अर्थाने आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार होते. भारतीय विषमतावादी समाज व्यवस्थेत अमुलाग्र बदल करण्यासाठी महात्मा फुलेंनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. तर शाहू महाराजांनी सत्यशोधक समाज चळवळ गतिमान केली व चळवळीचा वारसा पुढे चालविला. बहुजन समाजाला धर्मिक गुलामगिरीतून मुक्त केले, शेतकऱ्यांचे हित, शिक्षण, जणकल्याणाची कामे व चळवळीचा प्रचार प्रसार महाराष्ट्रात होऊ लागला याचे श्रेय निश्चितच राजर्षी शाहू महाराजांकडे जाते व ते खऱ्या अर्थाने आधुनिक सामाजिक लोकशाहीचे प्रणेते होते.

संदर्भसूची

1. प्रा. डॉ. जाधव रमेश (संपा.) 'राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, राजर्षी शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती मंत्रालय, मुंबई, (सुधारीत तिसरी आवृत्ती), २०१६, पृष्ठ क्र. ९०१.
2. कित्ता, पृष्ठ क्र. ९०३.
3. नरके हरी (संपा.) 'शोधाच्या नव्या वाटा', डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुंबई, पाचवी आवृत्ती, २००६, पृष्ठ क्र. २९७, ९८.
4. पुर्वोक्त, जाधव रमेश (संपा.) 'राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, पृष्ठ क्र. ९०२.
5. पुर्वोक्त, जाधव रमेश (संपा.) 'राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, पृष्ठ क्र. ९०४.
6. पुर्वोक्त, जाधव रमेश (संपा.) 'राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, पृष्ठ क्र. ९०५.
7. पुर्वोक्त, जाधव रमेश (संपा.) 'राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, पृष्ठ क्र. ९०४.

8. पुर्वोक्त, जाधव रमेश (संपा.) 'राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, पृष्ठ क्र. ९०४.
9. डॉ. पवार जयशिंगराव, (संपा.), राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी कोल्हापूर, द्वितीय आवृत्ती, जून २००७, पृष्ठ क्र. १४६.
10. कित्ता, पृष्ठ क्र. १४६.
11. कित्ता, पृष्ठ क्र. ४४६.
12. कित्ता, पृष्ठ क्र. ४४६.
13. नरके हरी, महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, प्रथम आवृत्ती, २००६, पृष्ठ क्र. २१०.

AJ

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN - 2277 - 5730

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

Volume IX, Issue No. IV, October - December - 2020
Part - II / III

For more information / Indexing
2010-2011 www.sjifactor.com

AJANTA PRAKASHAN

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

Issue - IV

OCTOBER - DECEMBER - 2020

ENGLISH PART - II / III

**Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal**

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ **EDITOR** ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ **PUBLISHED BY** ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "AJANTA".
Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, 7030308239 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

15. Buddhist Nuns in Pristine Buddhism

Dr. Chandrashekhar S. Patil

Associate Professor & HOD Department of History, DMWPWS College, Nagpur.

Abstract

Male and female are the two wheels of a chariot of human civilization. Both have equal credit in the development of human civilization. In every respect women have played par excellence role with men. Notwithstanding surpassing contribution of women in every sphere of human civilization, Vedic-Brahman sacrosanct law boycotted women from the main stream of Indian culture and civilization. This law divorced women's natural rights and left them to live in seclusion confined to domestic work only.

It was for the first time, Lord Buddha Shakyamuni, broke the walls of the thralldom of women and paved the way for the betterment of them in every sphere of life. As far as the Indian history is concerned, Lord Buddha Shakyamuni is the first known historical ennobled figure who recognized the equal importance of women in human civilization and of their natural rights. Buddha not only recognized women's natural rights and equal importance but also His Noble One and Enlightened and Awakened One Buddha avail them an opportunity to enter into the Monastic Order of His Dhamma as a Buddhist nuns (Bhikkhunis) and teachers as par excellence with male monks.

If anyone ransacks the history and literature of Buddhism they would have found the several names of revered and famous Upasikas and the names of venerable Bhikkhunis who have played their great role in the development of Buddhism. By the dint of their great contribution in Buddhism their memories have been immortalized in the countless pages of Buddhist literature and history along with in the memorials in a Stupa as we found today "Sujata Ghar" constructed on a bank of river Niranjana near Buddha Gaya. The object of this paper is to highlight the work of such Bhikkhunis and Upasikas who have contributed greatly in the development of Buddhism during Buddha's period.

Keywords: Bhikkhuni, Upasika, Sangha, Shakyamuni Buddha, Stupa, Dhamma.

Introduction

Male and female are the two wheels of a chariot of human civilization. Both have equal credit in the development of human civilization. In every respect women have played par excellence role with men. Notwithstanding surpassing contribution of women in every sphere of human civilization, Vedic-Brahman sacrosanct law boycotted women from the main stream of Indian culture and civilization. This law divorced women's natural rights and left them to live in seclusion confined to domestic work only.

It was for the first time, Lord Buddha Shakyamuni, broke the walls of the thralldom of women and paved the way for the betterment of them in every sphere of life. As far as the Indian history is concerned, Lord Buddha Shakyamuni is the first known historical ennobled figure who recognized the equal importance of women in human civilization and of their natural rights. Buddha not only recognized women's natural rights and equal importance but also His Noble One and Enlightened and Awakened One Buddha avail them an opportunity to enter into the Monastic Order of His Dhamma as a Buddhist nuns (Bhikkhunis) and teachers as par excellence with male monks.

If anyone ransacks the history and literature of Buddhism they would have found the several names of revered and famous Upasikas (lay women followers) and the names of venerable Bhikkhunis who have played their great role in the development of Buddhism. By the dint of their great contribution in Buddhism their memories have been immortalized in the countless pages of Buddhist literature and history along with in the memorials in a Stupa as we found today "Sujata Ghar" constructed on a bank of river Niranjana near Buddha Gaya.

The object of this paper is to highlight the work of such Bhikkhunis and Upasikas who have contributed greatly in the development of Buddhism during Buddha's period.

Early Phase: It is universally and unanimously recognized by all historians, indologists, philologists, epigraphists and archaeologists that Lord Buddha Shakyamuni is the founder and promulgator of Buddhism. His birth name was Siddharth Gautam. His father's name was Suddhodana and mother's name was Mahamaya or Mayadevi. Suddhodana was belonged to Shakyan clan and was a king of small kingdom of Kapilvastu. Traditionally it is recognized that Prince Siddharth was a Bodhisattva before attaining Buddhahood. His birth took place in the year 563 BCE on the Vaishakh Purnima day (full Moon night).¹ Queen Mahamaya was the birth giver to Bodhisattva Siddharth² who later on became Buddha. So queen Mahamaya's role or

contribution regarding giving birth to Bodhisattva Siddharth cannot be ignored. As a matter of fact the history of Buddhism begins with the birth of Bodhisattva Siddharth.

Second important thing is that Mahamaya the mother of Bodhisattva Siddharth was died after a week of the birth of Siddharth.³ Traditionally before passing away queen Mahamaya had devolved the responsibility of her child upon Mahaprajapati Gautami.⁴ She was the second royal queen of king Suddhodana as well as Mahamaya's sister. In this way Mahaprajapati Gautami became the foster mother of child prince Siddharth Gautam. She carried out prince Siddharth's care and nourishment up to he was grown up. Nobody could deny that prince Siddharth would have been moulded as an amiable, considerate, reliable, unassuming and blithesome as well as diligent on account of his foster mother's nourishment. Though queen Mahamaya proved birth giver to Bodhisattva Siddharth, Queen Mahaprajapati Gautami proved the alma mater for him beyond any doubt. Dr. Babasaheb Ambedkar mentioned in his epoch making book 'The Buddha And His Dhamma' that prince Siddharth's childhood was marked by the presence of supreme sense of compassion.⁵ In this context we cannot deny the contribution of the noble teaching and nourishment of his foster mother.

Prince Siddhartha Gautama got married with the lady named Yashodhara when he was of sixteen years of age.⁶ When he was of twenty-nine years old he renounces his worldly life and became Parivrajaka.⁷ When he had been ordained into asceticism he was never disturbed or left obstacles in his ways either by his mother queen Mahaprajapati or his wife Yashodhara. They both well cooperated him. After taking parivraja Bodhisattva Siddharth wandered for six years. Once he was sitting under a Banyan tree he was offered with rice milk by a lady named Sujata who was a daughter of Senani of Uruvella.⁸ Traditionally it is recognized that on account of the food offered by Sujata Bodhisattva Siddharth Gautam got refreshed and ready to attained Buddhahood after a short while. Still Bodhisattva Siddharth Gautama was not Enlightened and Awakened One.⁹ Mahamaya the birth giver to him, his foster mother Mahaprajapati Gautami, his wife Yashodhara and Sujata who offered food to him were neither his lay followers or Upasikas nor Bhikkhunis by then. Could anybody deny the contribution of all these noble ladies in the early phase of life Buddha's life span? Off course, not! Certainly the early phase of Lord Shakyamuni Buddha's history cannot be written without mentioning the names of these great ladies whose have great contribution in Buddha's life.

After Pronulagation of Buddhism: Bodhisattva Siddharth Gautam got Enlightenment in 528 BCE on full moon day of Vaishakha and became Buddha while meditating beneath Indian fig tree (Bodhi Tree). The place of His Enlightenment was the bank of river Niranjana near village Uruvela.¹⁰ Two months later on, on the full moon day of Asadha at Sarnath Lord Buddha Shakyamuni promulgated His Dhamma-the way of good living for the weal of living being and formed the Order-the Sangha (Monastic organization) of His Dhamma.¹¹

Initially there was no appearance of women in His Order but later on they began to enter into the Order as Bhikkhunis. The first ordination of women into monastic organization was conducted in Vaishali at Kuthagara Hall at Nigrodhrama. The first lady was royal mother Mahaprajapati Gautami the foster mother of Lord Buddha Shakyamuni who ordained as Bhikkhuni in the presence of Buddha himself and Ven. Ananda. Second lady was Yeshodhara Siddharth Gautama's wife who after ordination named as Bhadda Kaccana. Lord Buddha himself taught them the Dhamma, the Doctrine, and the Discipline. Other five-hundred Shakyan women also entered into the Order as Bhikkhunis followed by Mahaprajapati Gautami and Yashodhara. These Bhikkhunis were instructed by Ven. Nandak one of the disciple of the Blessed One.¹²

As in context to the admission in the Sangha, the Sangha was open to all. There was no bar of caste, there was no bar of gender, and there was no bar of status. Caste had no place in the Sangha. Social status had no place in the Sangha. Inside the Sangha all were equal. Inside the Sangha rank was regulated by worth and not by birth as the Lord Buddha said the Sangha was like the ocean and the Bhikkhus were like the rivers that fell into the ocean. The river has it's separate name and separate existence. It becomes one with the rest. Same is the case with the Sangha. When a Bhikkhu entered the Sangha he became one with the rest like the water of the ocean. He lost his caste. He lost his status: so said the Buddha. The only distinction observed inside the Sangha was that of gender. The Bhikkhu Sangha was separated in its organization from the Bhikkuni Sangha.¹³

As Lord Buddha's Sangha was open to all, there were entered persons in the Order from all castes and sections of the society. Pracruti a Chandali was also converted herself as Bhikkhuni by Lord Buddha at Jetavan in Shravasti. As the various and numerous Bhikkhus contributed greatly in Buddhism in context to propagation in India and abroad alike them Bhikkhunis also did. On account of their great contribution in Buddhism there is an independent book in Pali literature on the life and her deeds of Bhikkhunis. These independent ancient Pali

work is known as 'Therigatha'. In Therigatha there are collections of seventy-three Bhikkhunis in five-hundred twenty-two sayings in total number. Therigatha is a collection of seventy-three biographies of Bhikkhunis. It consisted with Ven. Mahaprajapati Gautami, Yashodhara, Sumana, Khema, Sumedha, Shaila who were belonged to royal families. Ven. Bhadra, Upashama, Sundarnanda, Tishya, Sinha, Dhira, etc... were belonged to warrior clan. Ven. Rohini, Sundari, Muqta, Nanda, Soma, Uttama, Upchala, Maitrika, etc... were belonged to Brahmin family. Ven. Dhammadina, Bhadrakundalkesa, Sujata, Patachara, Chitra, Purna, etc... were belonging to rich family. Ven. Amrapali, Abhaymata, Vimala, etc... were belong to court dancer. During Buddha's period Ven. Shaila, Soma, Nanda, Uttara, Patachara, Gautami, Purnika, Rohini, Sundri, Subha and Sumedha contributed greatly in propagation of Buddhism. Pali literature is abundance in the biographies of great Buddhist ladies like Amrapali, Vishakha and Dhanangali who were great benefactors of Buddhism.¹⁴

And lastly it is well known fact that Sanghamitra a daughter of greatest Buddhist emperor Asoka had went to Sri Lanka in order to propagate Buddhism among the women of Sri Lanka. It is also historical fact that she had carried away with her a branch of Bodhi Tree from Buddha Gaya to Sri Lanka and it was planted at Anuradhapur the ancient capital of Sri Lanka. The very same Bodhi Tree is still alive in Anuradhapur which is the genuine historical evidence of the Bhikkhunis contribution in the propagation of Buddhism. Sanghamitra and Charumati both daughters of emperor Ashoka had been ordained into Buddhism as Bhikkhunis. Sanghamitra's working land was Sri Lanka while Charumati's working land was Nepal.

Conclusions

1. Prior to the Buddha's age there was not equality between male and female in social and public life. It was denied by Vedic-Brahman dominated theology.
2. Shakyamuni Buddha was the first person who allowed the ladies in his order on equal footing with monks.
3. However nobody could deny that his mother Mahamaya, foster mother Prajapati Gautami, his wife Yashodhara, and Sujata who offered him boil rice milk etc. had contributed greatly towards Buddha.
4. It is because of the Buddha's loving kindness Buddhist nuns could obtained equality and prepared there place in the human civilization as important as men.

Bibliographical References

1. Ambedkar B.R., (1991), The Buddha And His Dhamma, Siddharth Publication Bombay, P.4.
2. Vimalkirti (Translatr-Editor),2017, Lalitvistar(Hindi),Akash publishers and distributors,Gaziabad,Pp.88-90
3. Ibid,Pp.99-101
4. Ibid.
5. Ambedkar, B. R. op.cit.,P.10
6. Beal Samuel (trans.)2010,A Life Of Buddha by Ashvaghosha Bodhisattva (Chinese to English),Motilal Banarsidass,Delhi,P.24
7. Ibid. Pp.28-29
8. Ibid.144-147
9. Ibid.
10. Vimalkirti, Op.Cit. Pp.306-316
11. Ibid.Pp.362-374
12. Ambedkar, B. R. Op.Cit.Pp.134-137
13. Ibid.Pp.305-309
14. Ven. Chandrakirti (Editor), (2019), Higher Evolution of Buddhism, Humanism & Universal Peace in Contemporary World, Lotus and Cobra Publishing House Nagpur.Pp.70-75

AJANTA - ISO 9001 : 2008 QMS / ISBN / ISSN

9579260877, 9822620877, 0240 - 2400877

ajanta6060@gmail.com

www.ajantaprakashan.com

**Jaisingpura, Near University Gate,
Aurangabad. (M.S.) - 431 004.**

Vol - I | Issue - I | March 2021

RNI Title Reference No. 1362514
ISSN (ID App. Req.) 29479

SOUTH EAST ASIAN JOURNAL

An International Interdisciplinary
Multilingual Research Journal
In Higher Education

Special Issue

BUDDHISM ITS HISTORY DOCTRINE AND LITERATURE

■ HON. EDITOR ■

Venerable Bhante Dr. Chandrakitti

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Ashwaveer W Gajbhiye

RNI Title
Reference
No.1362514
ISSN (ID
App.Req.): 29479

Special Issue

BUDDHISM: ITS HISTORY DOCTRINE

AND LITERATURE

SOUTH EAST ASIAN JOURNAL

**An International
Interdisciplinary**

**Multilingual
Research
Journal**

**In Higher
Education**

HON. EDITOR

Ven. Bhante Dr. Chandrakitti

EXECUTIVE EDITOR

Ashwaveer W. Gajbhiye

**Vol. I,
Issue I
March-2021**

PUBLISHED BY

Ashwaveer W. Gajbhiye For SEAJ

C/o. Nagsen W. Landge Plot No. 309, Kamgar Nagar, Nagpur-26

Email- lotusandcobraph@gmail.com

Mob. 9096924808/9405238458

SOUTH EAST ASIAN JOURNAL
An International Interdisciplinary
Multilingual Research Journal
In Higher Education

Vol. I, Issue I
March-2021

RNI Title Reference No.1362514
ISSN (ID App.Req.): 29479

Special Issue
BUDDHISM: ITS HISTORY DOCTRINE AND LITERATURE

HON. EDITOR
Ven. Bhante Dr. Chandrakitti

EXECUTIVE EDITOR
Ashwaveer W. Gajbhiye
Copy Right: Publisher

Publisher
Ashwaveer W. Gajbhiye For SEAJ
C/o. Nagsen W. Landge Plot No. 309, Kamgar Nagar, Nagpur-26
Email- lotusandcobraph@gmail.com
Mob. 9096924808/9405238458

Printed At.
Saurabh Printing Press, New Shukravari Road, Near Kashibai Temple,
Mahal Nagpur-440002
Ph: 0712-2721544
Email: saurabhprintingpress@redffmail.com

Note- Author(s) is (are) responsible for contents and corrections. Publisher or
Editors will not be responsible for any contents and errors in their articles.

प्राच्यविद्यापंडीतः प्रा. डॉ. भाऊ लोखंडे

डॉ. चन्द्रशेखर एस. पाटील
इतिहास विभाग प्रमुख
पी. डब्ल्यू. एस. महाविद्यालय नागपूर

प्रोफेसर भाऊ लोखंडे यह डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर द्वारा प्रवर्तित सामाजिक, राजकीय एवं धार्मिक आंदोलन की उपज थी। डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर द्वारा संपूर्ण भारत में चलाए गये आंदोलन के कारण बहिष्कृत, शोषित-पिडित भारतीय समाज को राष्ट्र की मुख्यधाराप्रावाह में जीवन जीने का एवं कार्य करने का मौका मिला। इसी आंदोलन से डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर के बाद संपूर्ण भारत में आम्बेडकरी-बौद्ध समुदाय के लोगों में से विद्वानों का वर्ग उदयमान हुआ। प्रोफेसर डॉ. भाऊ लोखंडे इनमें से एक चमकते हुए सितारे के समान थे। उनका जन्म 15 जून 1942 को मध्यप्रदेश के सीसर तालुका के सांगावा गांव में हुआ था जो महाराष्ट्र और मध्यप्रदेश की सीमा पर स्थित है। लेकिन उनका वचपन एवं संपूर्ण स्कुली और महाविद्यालयीन शिक्षा नागपूर में होने के कारण वे नागनगरी नागपूर के रहिवासी कहलाए। उनका निर्वाण उम्र की 78 वर्ष में उनके निवास स्थान नागपूर में ही दि. 22 सप्टेंबर 2020 को विश्वव्यापक महामारी कोविड-19 दौर में हुआ।

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विश्वविद्यालय के डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर अध्ययन केन्द्र एवं पाली-प्राकृत और बुद्धदर्शन विभाग के प्रमुख पद पर उन्होंने अनेक वर्षों तक कार्य किया। वे नागपूर विश्वविद्यालय के प्रमुख प्राध्यापकों में से एक सर्वप्रसिद्ध प्राध्यापक थे। विद्यार्थी जीवनसे ही वे आम्बेडकरी आंदोलन से जुड़े होने के कारण उनका संपूर्ण जीवन आम्बेडकरी-बौद्ध आंदोलन में ही चला गया। छात्र जीवन में वे रिपब्लिकन विद्यार्थी फेडरेशन के अध्यक्ष रहे। और शायद उनके बाद उनके जैसा रिपब्लिकन विद्यार्थी फेडरेशन को अध्यक्ष नहीं मिल पाया। उन्होंने विदर्भ साहित्य संघ के प्रथम दलीत सम्मेलन में बतौर अध्यक्षपद की जिम्मेदारी बखुबी निभाई थी। नागपूर विश्वविद्यालय में आम्बेडकर अध्ययन और बौद्ध अध्ययन विभाग में प्राध्यापक एवं विभागाध्यक्ष के पद पर कार्य करते समय उनका संबंध आधुनिक भारत के महापंडीत भदन्त डॉ. आनंद कौसल्यायन और महापंडीत राहुल सांस्कृत्यायनजी के साथ आया था। इनमें से प्रा. भाऊ लोखंडेजी को पुज्य भदन्त आनंद कौसल्यायनजी के साथ रहने का मौका अनेक वर्षों तक मिलता रहा। इस धार्मिक सत्संग के साथ-साथ वे आम्बेडकरी समुह को राष्ट्र के मुख्य प्रवाह में लाने वाले तमाम क्षेत्र के आंदोलनों में भी सक्रीय सहभागी थे। इसी कड़ी में उनका संबंध बामसेफ एवं बहुजन समाज पार्टी के संस्थापक मान्यवर कांशीराम साहब के साथ भी आया था। उनके प्रभाव में आकर उन्होंने अनेक वर्षों तक बामसेफ एवं बहुजन समाज पार्टी में अनेक वर्षों तक पार्टी प्रचारक के तौर पर कार्य किया। इसकी शुरुवात उन्होंने नागपूर में हुए 1979 के बामसेफ के प्रथम अधिवेशन में सहभागी एवं मार्गदर्शन करके किया था।

प्रोफेसर डॉ. भाऊ लोखंडेजी एक बहुआयामी एवं बहुविषयज्ञान संपन्न व्यक्ती थे। वे मुलतः पालि-प्राकृत एवं बौद्ध अध्ययन के प्राध्यापक होते हुये भी संस्कृत, उर्दू, अंग्रेजी,

प्राचीन भारतीय इतिहास, हिन्दी एवं तत्वज्ञान के विषय में बड़ी रुची एवं जानकारी रखते थे। वे भारतीय क्लासीकल भाषाओं के विद्वान भी थे। उनको मराठी, हिन्दी, अंग्रेजी पाली, संस्कृत, उर्दू इत्यादी भाषाओं का आश्चर्यजनक ज्ञान था। उनके Ph.D. का प्रबंध 'भारतीय संत साहित्य पर बौद्ध धर्म का प्रभाव' इस विषय पर था। उन्होंने अपने जीवन में इतिहास एवं बौद्ध धर्म पर अनेक ग्रंथ लिखे। जिसमें (१) भारतीय संत साहित्य पर बौद्ध धर्म का प्रभाव, (२) ब्रजसुचि, (३) आचार्य अश्वघोष, (४) सौंदरानन्द, (५) रशिया में बौद्ध धर्म, (६) सम्राट अशोक के शिलालेख, (७) बुद्धभूमी साकेत बनाम रामजन्मभूमी अयोध्या और बावरी मस्जिद की ऐतिहासिक तहकिकात इत्यादी। इस संपूर्ण साहित्य कृतियों में 'अयोध्या कुणाची?' अथवा 'बुद्धभूमी साकेत बनाम रामजन्मभूमी अयोध्या और बावरी मस्जिद की ऐतिहासिक तहकिकात' यह किताब संपूर्ण भारतवर्ष में खासी प्रसिद्ध एवं चर्चा का विषय रही है। इस हिंदी किताब की प्रस्तावना प्राध्यापक अश्ववीर गजभिये इन्होंने लिखी है।

भाऊ साहब का हमारे पि.डब्ल्यू.एस कॉलेज एवं उनके संस्थापक डॉ. मधुकरराव वासनिकजी इनके साथ बहुत ही मधुर एवं मित्रता के संबंध थे। वे इस महाविद्यालय के अनेक कार्यक्रमों में अपनी उपस्थिति विशेष अतिथी एवं प्रमुख मार्गदर्शक के तौर पर लगाते थे। उनकी सहचरणी प्रा.डॉ. रत्नमाला भाऊसाहब लोखंडे इसी कॉलेज के पाली बौद्ध विभाग में प्राध्यापिका थी। भाऊसाहब एकबार मेरी किताब "आंबेडकरी चळवळीतील सेनानी अॅड. बाबु हरीदास आवळे" का विमोचन के समय प्रमुख वक्ता के तौर पर महाविद्यालय में उपस्थित थे। मुझे उनके साथ विश्वविद्यालयीन एवं सामाजिक-धार्मिक कार्यक्रमों में अनेक बार काम करने का सौभाग्य प्राप्त हुआ।

उन्होंने अपने संपूर्ण जीवन में आंबेडकरी-बौद्ध आंदोलन से जुड़े होने के कारण अनेक सभा-सम्मेलनों में अपने विचार रखे एवं समाज को मार्गदर्शन किया। वे महाराष्ट्र, देश और दुनिया के अनेक बौद्ध देशों में गये और अपने विचार रखे। इसके साथ-साथ वे विदर्भ और महाराष्ट्र में खासे जाने जाते थे। उन्होंने अनेक मराठी, हिन्दी, और अंग्रेजी की, पत्र-पत्रिकाओं में विद्वत्तापूर्व लेख लिखे जो आज भी संदर्भ के तौर पर देखे जाते हैं। ऐसे महान प्राच्यविद्यापंडित प्रोफेसर डॉ. भाऊ लोखंडेजी के निधन पर अपने विचार रखते हुए महाराष्ट्र के सर्वप्रमुख एवं सर्वप्रसिद्ध मराठी दैनिक लोकमत के चेअरमन एवं प्रमुख संपादक श्री. विजय दर्डा 23 सप्टेंबर 2020 के लोकमत अंक में लिखते हैं- "दिवंगत प्रा.डॉ. भाऊ लोखंडे अर्थात् अत्त-दिप-भव के सुत्रानुसार मार्गक्रमण करनेवाले चलते-बोलते-विश्वविद्यालय ही थे। मराठी संत साहित्य ओर तथागत बुद्ध इस विषय के वे महाज्ञानी एवं पथदर्शक थे। बौद्धों एवं गैर बौद्धों के बीच सम्यक संबंध प्रस्थापित करने का प्रयास करने वाले वे एक विचारविद थे। निर्भयता के साथ अपने स्पष्टविचार रखने वाले वे एक प्रबोधनकार कार्यकर्ता थे। लोकमत परिवार से उनका अच्छा खासा रिश्ता था। उनके अकस्मात् निर्वाण से सम्यक आंदोलन का बहुत नुकसान हुआ।"

वे एक बार दिसंबर 2019 को महाबोधी चैरीटेबल ट्रस्ट बुद्धगया और डॉ. बाबासाहब आम्बेडकर भवन बुद्धगया के निर्माता भदन्त हर्षबोधी के द्वारा आयोजित कार्यक्रम में भाग

लेने के लिए बुद्धगया हो के आये थे। वहां भदन्त हर्षबोधी के नेतृत्व में डॉ. अम्बेडकर भवन का शिलान्यास बिहार के भूतपूर्व मुख्यमंत्री मा. जितनराम मांझी इनके उपस्थिति में डॉ. भाऊ लोखंडे ने किया था। उनके आखिरी वर्षों में भारत के तमाम प्राचीन बौद्ध स्थल एवं महाबोधी महाविहार मुक्ति आंदोलन से वे ख़ासी चर्ची रखते थे। उनका पञ्चा-मेता संघ भारत-जापान के पु. भदन्त संघरत्ने मानके जी के साथ भी अच्छा स्नेह था और वे भन्तेजी के कार्य से प्रभावित थे। वृद्ध होने के बावजूद वे प्राचीन भारतीय बौद्ध इतिहास एवं स्थलों के बारे में जानकारी देने वाली किताबों से उनका ख़ासा लगाव था। इस संदर्भ में वे मुझसे और राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विश्वविद्यालय के पुरातत्व विभाग के प्रोफेसर डॉ. प्रियदर्शी खोब्रागडे से संबंधित किताबों की मांग करते थे। जहां तक मेरा अध्ययन है। उनके जैसा प्राच्याविद्यापंडीत और अपनी बात बड़ीही निडरता के साथ विचारपिठ पर रखने वाला दुसरा कोई विश्वविद्यालयीन विद्वान वर्तमान समय में पुरे विदर्भ में मौजूद नहीं हैं।

बौद्ध धम्म और स्त्री अस्मिता तथा बुद्ध की देसना में स्त्री उत्थान

प्रा. डॉ. नागसेन लांडगे

डॉ.म.वा.पी.डब्ल्यू.एस. महाविद्यालय,

डॉ.आंबेडकर विचारधारा विभाग, नागपुर

मोबा. 9405146856

nagsen21.nl@gmail.com

० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

WWW.JETIR.ORG
7.95 Impact Factor by google scholar

JETIR
editor@jetir.org

An International Scholarly Open Access, Peer-Reviewed, Refereed,
Multidisciplinary Journal UGC and ISSN Approved Journals | ISSN: 2349-5162

INTERNATIONAL JOURNAL OF EMERGING TECHNOLOGIES AND INNOVATIVE RESEARCH

An International Scholarly Open Access Journal, Peer-reviewed, Refereed Journals,
Impact factor 7.95 (Calculate by google scholar and Semantic Scholar, AI-Powered
Research Tool), Multidisciplinary, Monthly, Indexing in all major database &
Metadata, Citation Generator, Digital Object Identifier (DOI), Monthly,
Multidisciplinary and Multilanguage (Regional language supported)

- Publisher and Managed by: IJPUBLICATION
- UGC Approved Journal no 63975(19)

Journal of Emerging Technologies and Innovative Research
International Peer Reviewed & Refereed Journals, Scholarly Open Access Journal
ISSN-2349-5162 | ESTD Year: 2014 | Impact factor 7.95 | UGC, ISSN Approved Journal no 63975

Website: www.jetir.org | Email: editor@jetir.org

JETIR

Website: www.jetir.org

INTERNATIONAL JOURNAL OF EMERGING TECHNOLOGIES AND INNOVATIVE RESEARCH (ISSN: 2349-5162)

International Peer Reviewed & Refereed, Scholarly Open Access Journal, Impact Factor: 7.95

ISSN: 2349-5162 | ESTD Year: 2014 | UGC, ISSN Approved Journal no 63975

This work is subjected to be copyright. All rights are reserved whether the whole or part of the material is concerned, specifically the rights of translation, reprinting, re-use of illustrations, recitation, broadcasting, reproduction on microfilms or in any other way, and storage in data banks. Duplication of this publication or parts thereof is permitted only under the provision of the copyright law, in its current version, and permission of use must always be obtained from JETIR www.jetir.org Publishers.

International Journal of Emerging Technologies and Innovative Research is published under the name of JETIR publication and URL: www.jetir.org.

©JETIR Research Journal

Published in Gujarat, Ahmedabad India

Typesetting: Camera-ready by author, data conversion by JETIR Publishing Services.

JETIR Journal, WWW.JETIR.ORG, editor@jetir.org

ISSN (Online): 2349-5162

International Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR) is published in online form over Internet. This journal is published at the Website <http://www.jetir.org> maintained by JETIR Gujarat, India.

ISSN : 2349-5162

1920 नागपूर काँग्रेसचे ऐतिहासिक अधिवेशन : एक सिंहावलोकन

प्रा. डॉ. चंद्रशेखर संपत पाटील

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. मधुकरराव वासनिक पी. डब्ल्यू. एस. कला व
वणिज्य महाविद्यालय, कामठी रोड, नागपूर

पार्श्वभूमी

सप्टेंबरमध्ये कोलकत्ता येथे काँग्रेसचे विशेष अधिवेशन भरविण्यात आले. तेथे गांधीजींनी असहकारीतेचा ठराव काँग्रेस व्यासपीठावर मांडला. त्याला बिपीनचंद्र पाल, बॅ. जीना, चित्तरंजनदास, डॉ. अॅनी बेझंट यासारख्या मात्तबरांनी विरोध केला. विदर्भाचे नेते दादासाहेब खापर्डे आणि बाळकृष्ण मुंजे या मध्यप्रांत विदर्भवादी नेत्यांनीही विरोध केला. तरीही गांधीजींच्या बाजूने 1852 तर 908 विरोधात मते पडली. विदर्भाचा भाग हा लोकमान्य टिळकांचा बालेकिल्ला म्हणून ओळखला जात होता. म्हणून नागपूरात काँग्रेसचे अधिवेशन घेऊन टिळकांना अध्यक्षपद द्यावे अशी त्यांच्या कार्यकर्त्यांची मनामन इच्छा होती व म्हणून तसा स्वरूपाची कलकत्ता येथील विशेष अधिवेशनात मागणी करण्यात आली. असहकार चळवळ संपूर्ण भारतभर चालविली जावी असा प्रचार याच कालावधीत महात्मा गांधी सतत करीत होते व तसा ठराव देखील कलकत्ता अधिवेशनात आलेला होता.

षडसंकेत – असहकार, ऐतिहासिक, ठराव, अस्पृश्यता, नागपूर.

जबलपूर विरोधात नागपूर

काँग्रेसचे अधिवेशन नागपूरला घ्यायचे हे ठरले असतांना देखील अखेरच्या क्षणी ते जबलपूरला हलविता येईल का या साठी खूप प्रयत्न केले गेले. परंतू शेवटी यामध्ये नागपूरचाच विजय झाला व अधिवेशन हे नागपूरलाच होणार हे निश्चित झाले. अधिवेशनाच्या तयारीसाठी मुंजे यांची टीम कामाला लागली ते टिळक अध्यक्ष व्हावेत म्हणून खूप प्रयत्नरत होते. याचदरम्यान 1 ऑगस्ट, 1920 रोजी टिळकांचे निधन झाले. आता अध्यक्ष कोणाला करायचे असा प्रश्न उपस्थित झाला. "मुंजेच्या डोळ्यासमोर नाव आले ते योगी अरविंद घोश यांचे ते क्रांतीकारी होते नंतर त्यांनी पाँडेचरीत योगसाधना सुरु केली होती. मुंजेनी त्यांना पत्र लिहले, भेट घेतली." ¹ मी आता राजकीय राहिलेलो नाही असे म्हणत योगींनी मुंजेना नकार कळविला. खूप विनंती केली पण

त्यांनी षेवटी नकार दिला अखेरच्या क्षणी सर्वानुमते मद्रासचे विजय राघवाचार्य यांच्याकडे अध्यक्षपद सोपविले गेले.

कार्यकर्त्यांचा उत्साह

जानेवारी 1920 पासूनच नागपूरची स्थानिक मंडळी हे अधिवेशन यषस्वी करण्यासाठी लोकजागृतीच्या कामाला लागली. अमरावती व नागपूरचे मान्यवर नेते याकरीता सयुक्तरीत्या दौऱ्यावर होते. "नागपूरच्या 'महाराष्ट्र' पत्रानेही या अधिवेशनाचा जोरदार प्रचार सुरु केला. या अधिवेशनाच्या कामासाठी तरुणांना संघटीत करण्याच्या हेतूने डॉ. हेडगेवारांनी भारत स्वयंम सेवक मंडळ स्थापन केले."² नागपूर अधिवेशन यषस्वी करण्यासाठी "वर्ध्याचे जमनलाल बजाज यांना स्वागत समितीचे अध्यक्ष बनविण्यात आले तर मोरोपंथ दिक्षित यांना उपाध्यक्ष करण्यात आले. डॉ. मुंजे यांची जनरल सेक्रेटरी म्हणून नेमणूक केली गेली"³ या व्यतिरिक्त 13 पोट कमिट्या नेमण्यात आल्या. त्यामध्ये डॉ. परांजपे, डॉ. हेडगेवार, बॅ. अभ्यंकर व खरे यासारख्यांच समावेश होता.

काँग्रेसचे नागपूर अधिवेशन जवळ येऊ लागले तशी देशाच्या कानाकोपऱ्यातील कार्यकर्त्यांची वादळे नागपूरच्या दिषेने घोंगाऊ लागली. "कर्णाटकातून सुमारे 800 कार्यकर्ते नागपूरच्या दिषेने निघाले. गोविंदराव याळवी यांनी स्पेशल रेल्वे ठरविली, लोक हुबळीवरून पुण्यापर्यंत या गाडीने आले."⁴ बाहेरून आलेले कार्यकर्ते व नागपूरचे कार्यकर्ते यांच्या अधिवेशनापूर्वी सभा भरल्या त्यामध्ये अनेकांनी असहकाराचा विरोध केला तर बहुतांश असहकाराच्या बाजूने उभे होते. बंगालमधून 600 प्रतिनिधी आल्याचा उल्लेख मिळतो.

काँग्रेस नगर परिसरात उभारलेल्या भव्य पेंडॉलमध्ये काँग्रेसच्या अधिवेशनास मोठ्या उत्साहात सुरुवात झाली. या अधिवेशनात "एकूण 14582 प्रतिनिधी उपस्थित होते. खिलापत चळवळीमुळे मुसलमान बांधवात उत्सुकता निर्माण होऊन प्रेक्षक म्हणून 1050 मुसलमान या अधिवेशनात उपस्थित होते. 169 स्त्री प्रतिनिधी या अधिवेशनात उपस्थित होते."⁵ दि. 26 डिसेंबर 1920 ला दुपारी काँग्रेसच्या या ऐतिहासिक अधिवेशनास प्रारंभ झाला.

नागपूर अधिवेशनाचे खास वैशिष्ट्य म्हणजे "खिलाफत चळवळीमुळे मुसलमान समुदायात उत्सुकता निर्माण झाली. या अधिवेशनात असहयोगाचा ठराव प्रचंड बहुमताने पास झाला. त्याला

विरोध फक्त दोन सदस्यांनी केला. त्या दोन सदस्यांपैकी विरोध करणारे एक महम्मद अली जीना होते. स्वराज्य एका वर्षात प्राप्त करण्यासाठी असहकाराचा ठराव पास करण्यात आला होता तसेच 'टिळक स्वराज्य फंड' या फंडाची निर्मिती करण्यात आली होती.⁶ नागपूर अधिवेशनाचे खास वैशिष्ट्य म्हणजे भारतीय राजकारणाला एक वेगळे वळण प्राप्त झाले होते.

नागपूर अधिवेशनाचे ऐतिहासिक महत्त्व म्हणजे "भारतीय राष्ट्रीय चळवळीच्या इतिहासात एक नविन वळण मिळाले. कारण भाषिक तत्वावर राज्यपुनर्गठणाचे तत्त्व मान्य करण्यात आले. मध्यप्रांत वन्हाड करीता तीन समित्यांची स्थापना करण्यात आली. 1) वन्हाड काँग्रेस समिती, 2) नागप्रदेश काँग्रेस समिती आणि 3) महाकौषल्य काँग्रेस समिती यांचे मुख्यालय क्रमशः अमरावती, नागपूर आणि जबलपूर होते."⁷

नागपूर येथील ऐतिहासिक अधिवेशनात असहकार चळवळीला गती देण्याकरीता विदर्भातील पुढाऱ्यांचा उदय झाला. त्यांनी जनमानसापर्यंत गांधीजीद्वारा सुरु केलेले असहकार चळवळीचे लोन खेड्यापाड्यापर्यंत पोहचविले.

गांधी युगाचा प्रारंभ

काँग्रेसचे नेतृत्व वेगवेगळ्या वेळी वेगवेगळ्या नेत्यांनी केले असले तरी महात्मा गांधी इतका प्रभाव इतर कोणत्याच नेत्याचा पडलेला दिसून येत नाही. काँग्रेसमधिल या गांधी युगाचा प्रारंभ नागपूर अधिवेशनापासून सुरु होते हे विशेष. दक्षिण आफ्रिकेतील अन्याया विरोधात आंदोलन करणारे गांधीजी भारतात आले कधी खेडा तर कधी चंपारण्य अशी आंदोलने करू लागले. रोलेक्ट कायद्याविरोधात मोहिम उघडून त्यांनी संपूर्ण देशाचे लक्ष वेधून घेतले. टिळकांचा मृत्यू 1920 ला झाला आणि गांधी युगाची सुरुवात झाली. कलकत्ता अधिवेशनात असहकारीतेचा ठराव गांधींनी मांडला अनेक बड्या नेत्यांनी सुरुवातीला त्याचा विरोध केला नंतर त्यांनीच त्याला पाठींबा दिला. नागपूर अधिवेशनात महत्वपूर्ण असहकारीतेच्या ठरावावर शिक्का मोर्तब करण्यात आले. या याच अधिवेशनात गांधींच्या नेतृत्वावरील विश्वास व्यक्त करण्यात आला.

गांधींच्या असहकाराचा कार्यक्रम :-

- सरकारी शाळेचा विरोध करून राष्ट्रीय शाळेतून त्यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था करणे.
- वकीलांनी आपली वकीला बंद करावी व न्यायालयाच्या कामकाजावर बहिष्कार टाकावा.
- विदेशी वस्तूंचा बहिष्कार करून स्वदेशीचा स्विकार करावा.

➤ सरकारी कार्याक्रमात व इतरही ठिकाणी सरकारला सहकार्य करू नये. असे ठरले.

अस्पृश्यता विरोध

अस्पृश्यता हा भारताला लागलेला कलंक आहे असे म्हणता येईल. अस्पृश्यता भारतातून नष्ट करण्यासाठी अनेक समाजसुधारकांनी प्रयत्न केले. अस्पृश्य हा समाजामधलाच एक भाग असून समाजाच्या बरोबरीने त्यांना जीवन जगता यावे यासाठी काँग्रेसने नागपूर अधिवेशनात प्रयत्न केलेला दिसून येतो. या अधिवेशनात जे क्रांतीकरी ठराव झालेत त्यात अस्पृश्यतेचा विरोध हा ठरावही तेवढाच महत्त्वपूर्ण होता. या विशयावर गंभीर चर्चा झाली "परिशदेच्या अध्यक्षंनी आपल्या अखत्यारीत 5 सभासदांची नियुक्त करून अस्पृश्योद्धारक विठ्ठल रामजी यांची निवड केली व त्यांचा सत्कार केला."⁸ यातून काँग्रेस मुठभर श्रीमंत सुषिक्षितांची न राहता ती सर्वसामान्यांची झाली परिणामी राष्ट्रीय संघटनेपासून दूर राहिलेला दलितांचा वर्ग आता काँग्रेसकडे वळू लागला. याच अधिवेशनात टिळकांच्या नावाने एक कोटी फंड गोळा करण्याचा निर्धार करण्यात आला. वर्ध्याचे जमनलाल बजाज यांनी 1 लाख रु. दिले.

समारोप

देशाच्या आणि काँग्रेसच्या इतिहासात 1920 साली नागपूरात झालेले अधिवेशन ऐतिहासिक होते. येथूनच काँग्रेसची रचना बदलली, स्वराज्याचे ध्येय निश्चित झाले, असहकार आंदोलनावर धक्का मोर्तब झाले. भाशावार प्रांतरचनेचा जागर झाला हे अधिवेशन 26 डिसेंबर 1920 पासून नागपूरातील काँग्रेस नगरमध्ये सुरु झाले होते. 1920 साली नागपूरात झालेल्या काँग्रेस अधिवेशनासाठी महात्मा गांधी रेल्वेने नागपूरात आले होते. त्यांची आठवण एका संगमरवरी दगडावर कोरून तो चौकूनी दगड प्लॉट फॉर्म क्र. 2 वर लागवण्यात आला आहे. रेल्वे स्थानकावर येणाऱ्या प्रवाषांना या दगडावरील मजकूर वाचून गांधीजींच्या नागपूर प्रवासाची माहिती मिळते. 100 वर्ष पूर्ण झालेल्या काँग्रेसच्या या अधिवेशनाची विशेष आठवण रेल्वे विभागांनी अभी जपून ठेवली आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

- 1) महाराष्ट्र टाईम्स, नागपूर, षनिवार दि. 26 डिसें. 2020.
- 2) सपा. नागपूर नगरी त्रिषताब्दी इतिहास ग्रंथ, 1702-2000, प्रकाषक, नागपूर नगरी त्रिषताब्दी इतिहास उपसमिती, प्र. आ. 2003, पृ. क्र. 207.
- 3) कोलारकर ष. गो., आधुनिक विदर्भाचा इतिहास इ. स. 1885 ते 1947, मंगेष प्रकाषन, नागपूर, प्र. आ. 2003, पृ. क्र. 82.
- 4) महाराष्ट्र टाईम्स, नागपूर, सोमवार दि. 28 डिसें. 2020.
- 5) पूर्वोक्त, पृ. क्र. 82.
- 6) पूर्वोक्त, पृ. क्र. 83.
- 7) वक्काणी नि. आ., आधुनिक विदर्भ का इतिहास, मंगेष प्रकाषन, प्र. आ. 1985, पृ. क्र. 159.
- 8) महाराष्ट्र टाईम्स, नागपूर, बुधवार दि. 30 डिसें. 2020.
- 9) बोधनकर सुधीर, अलोनी विवेक, कुलकर्णी मृणाल, "सामाजिक संषोधन पध्दती", श्री. साईनाथ प्रकाषन, नागपूर 2014.

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly e-Journal

• Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

• aiirjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

• www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

वीरसिंगणा झलकारीबाईने १८५७ च्या स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्ययन

डा. नंदशेखर स. पाटील

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. गणेशराव वासनिक पी. डब्ल्यू. एस. कला व

वणिज्य महाविद्यालय, कापटी रोड, नागपूर

मो. ९४२१७०६५०४

सारांश

आधुनिक भारताच्या इतिहासात असे एक नाव आहे. जे घाडसी, साहसी, शूर असूनही समाजाला देशाला शेवटपर्यंत अज्ञात राहिले. मातृभूमीने संरक्षण आणि स्वातंत्र्य अबाधित ठेवण्यासाठी अनेक क्रांतीकारकांनी विद्रोह केले. त्यात अनेक स्त्रियांची, विरांगनांची स्वातंत्र्य लढ्यात आपल्या प्राणांची आहुती देवून शहीद झाल्यात. त्या अनेक विरांगनांमध्ये झाशीनी शहीद झलकारीबाई होत्या. अभिजनवादी इतिहासकारांनी झलकारीबाईला भारताच्या इतिहासात उपेक्षित ठेवले नाकारता येणार नाही. अभिजन वर्गातील इतिहासकारांनी इतिहास लिहताना अभिजन वर्गातील नेतृत्वाला श्रेय देवून बहुजन वर्गातील नेतृत्वाला व श्रेष्ठांना वंचित ठेवून एकांगी व अपूर्ण इतिहास लेखन केले आहे.

शब्दसंकेत : झाशी, बुंदेलखंड, राणीलक्ष्मीबाई, झलकारीबाई, वीरसिंगणा, किल्ला, खालसा, दुर्गदिल.

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास हा दैदिप्यामान

तान्यासारखा चमकनारा आहे. या देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी ज्या अनेक थोर महापुरुषांनी आपले संपूर्ण जीवन पणाला लावले अनेक क्रांतीकारकांनी, हुतात्मांनी, विरांगनांनी, दलित, आदिवासी, शेतकरी वंचित समुहाने स्वतःचे बलीदान देवून या देशाला परकीय सत्तेच्या गुलामगिरीतून मुक्त केले. परंतु खेदाने म्हणावे लागते की ज्यांनी आपल्या मातृभूमीच्या रक्षणासाठी व स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी बलीदान देवून या मातृभूमीला स्वतंत्र केले अशा अनेक हुतात्मांची विरांगनांची, दलितांची, आदिवासींची नोंद अभिजनवादी इतिहासकारांनी घेतली नाही. इतिहासात त्यांना वंचित ठेवले. त्यांची घोर उपेक्षा केली, भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात वंचिताचाही सहभाग मोठ्या प्रमाणात होता. अशा विद्रोही उठावातील समाजाच्या तळागाळातील शोषित, पिडीत, दलित, आदिवासी वंचित समुहाच्या कार्याची माहिती मिळावी, त्यांनाही इतिहासात मानाचे स्थान प्राप्त व्हावे.

झाशीचा पूर्व इतिहास

सम्राट अशोक यांनी कौशवी नगराला राजधानीचा दर्जा देवून तेथे बौद्ध संघाला संघटीत केले. बौद्ध धर्माचा प्रचार - प्रसार केल्याने आजही या परिसरात सम्राट अशोक कालीन शिलालेख, बौद्ध लेण्या, बौद्ध विहार इत्यादी बौद्ध धर्माचे अवशेष उपलब्ध आहेत. बौद्ध काळात हा परिसर बुद्धखंड नावाने प्रसिद्ध होता. पुढे या बुद्धखंडाचा अपभ्रंश होवून 'बुंदेलखंड' हा शब्द रुढ झाला आहे. इ. स. सतराव्या शतकाच्या प्रारंभी ओरछाचा राजा वीरसिंगदेव याने झाशीचा किल्ला बांधला. तो एका लहान डोंगरावर असून अतिशय बळकट आहे. त्या भोवती रुंद व खोल खंदक आहे. बुंदेलखंडाचा राजा छत्रसाल याने आपल्या राज्याचा तिसरा भाग थोरले बाजीराव पेशवे यांना बक्षीस दिला होता. १८५७ च्या उठावापूर्वी झाशीचे राज्य पेशव्यांच्या नियंत्रणाखाली होते. तिसऱ्या इंग्रज - मराठा युद्धात बाजीराव द्वितीयचा पराभव झाल्यावर लॉर्ड हेस्टिंगने रामचंद्रराव बरोबर एक तह केला व त्या तहानुसार त्याला व त्याच्या मुलांना व वारसांना ते राज्य नियंत्रणाखाली सहकार्य (Subordinate Cooperation) या अटीवर देण्यात आले. इ. स. १८३५ मध्ये त्याचा मृत्यू झाल्यावर त्याचा आज्ञा रघुनाथराव त्याला कंपनीचे वारस म्हणून मान्यता दिली. परंतु वृद्ध राज्याचा लवकरच मृत्यु

झाला. तेव्हा कंपनीने राजघराण्यातील गंगाधररावला वारसा म्हणून मान्यता दिली. (१८३८) राणी लक्ष्मीबाई ही गंगाधररावाची दुसरी पत्नी होय. परंतु गंगाधररावाचा मृत्यु नोव्हें. १८५३ मध्ये झाला. त्याला मुलगा नसल्याने झांशीचे राज्य कंपनी सरकारले खालसा केले.

विरांगणा झलकारीबाईचे पूर्व चरित्र

अभिजनवादी इतिहासकारांनी ज्या कर्तृत्वान व्यक्तीमत्वाला इतिहासाच्या पानात त्यांची कुठेन दखल घेतली नाही अशा कर्तृत्वान वीरांगणा झलकारीबाईना जन्म २२ नोव्हेंबर १८३० मध्ये झांशीतील बालाजी मार्गावर असलेल्या भोजलाया गावी सदोबा अहिरवार कोरी या अस्पृश्य परिवारात झाला. तिच्या वडीलांचे नाव मुलचंद तर आईचे नाव धनिया होते. ती आपल्या आई वडिलांची एकुलती एक मुलगी होती. तिने काळेभोर केश, सावळा रंग, गोल डोळे अशा आकर्षक व्यक्तीमत्वाची होती. तिचा स्वभाव धीट होता. आपणही देशासाठी काही तरी केले पाहिजे असे तिला लहानपणापासूनच वाटत होते. तिच्या साहसाला तोड नव्हती. कुठल्याही संकटाला सामोरे जाण्याची तिची तयारी होती. इ. स. १८४२ मध्ये झलकारीबाई जेमतेम १२ वर्षांची असेल ती एके दिवशी लाकडे तोडण्यासाठी कुन्हाड घेवून जंगलात गेली. तिथे तिचा सामना एका चित्याशी झाला. संपूर्ण ताकदीनिशी तिने कुन्हाडीच्या सहाय्याने चित्यावर वार करून त्याला ठार केले व आपली सुटका करून घेतली. झलकारीबाईने घडलेल्या प्रसंगाचे वर्णन घरातील मंडळीला ऐकविले तेव्हा घरातीलच नव्हे तर सर्व गावकरी आश्चर्यचकित झाले. ही बातमी वाऱ्यासारखी झांशी परिसरात पसरली आणि याच कारणास्तव झांशीचा राजा गंगाधराने यांच्या दरबारातील सेनानायक गया जतादिया कोरीचे विरंजीव पुरण जतादिया कोरी हे वीरांगणा झलकारीबाई यांना पाहण्यास आले. इ. स. १८४३ मध्ये झलकारीबाईचे विवाह पुरन जतादिया कोरी बरोबर संपन्न झाला. झलकारीबाईच्या सासरची परिस्थिती अत्यंत वेताचीच असल्यामुळे ती आपल्या पतीच्या कापड विणण्याच्या परंपरागत व्यवसायात मदत करीत असे.

झलकारीबाई आपल्या पतीसोबत राणी लक्ष्मीबाईच्या राजमहालात जात असे. त्या महालात उच्च - नीच असा भेदभाव नसल्याने सर्व जाती धर्मातील लोकांना येण्या जाण्याचे स्वातंत्र्य होते. त्याचाच परिणाम पुढे झलकारीबाईना सैनिकी अभ्यास करण्याची इच्छा

झाली. पती सैन्यात असल्यामुळे तिला सैनिकी शिक्षणाचे आकर्षण वाटत होते. आपणही सैनिकी शिक्षण घ्यावे असे तिला नेहमी वाटायचे म्हणून प्रथम आपल्या पतीलाच गुरु मानून त्यांच्याकडून सैनिक शिक्षण घेणे बरीच सुरु झाले. त्यात तलवारीबाजी, बंदूक निशानेबाजी, घोड्यांना नियंत्रणात आणणे, घोड्यावर स्वार होणे, भालाफेक, शत्रुने केलेले हल्ले चुकविणे, शत्रूवर हल्ला करणे इत्यादी सैनिकी शिक्षणात झलकारीबाईनी कालांतराने प्राविण्य मिळविले. इ. स. १८५३ मध्ये गंगाधरराव नेवाळकर यांचा मृत्यु झाला. त्या अगोदर (आनंदराव) यांना दत्तक घेतले होते. त्या संदर्भात ब्रिटिश कंपनीला निवेदन सादर करण्यात आली. व त्याचा काहीचा उपयोग झाला नाही. शेवटी ६ मार्च १८५४ मध्ये लॉर्ड डलहौसीने दत्तक वारसा रद्द करून झांशीचे राज्य ब्रिटिश साम्राज्यात विलीन केले. या निर्णयाचा जाहीरनामा जेव्हा लक्ष्मीबाईस दाखविण्यात आला तेव्हा राणी लक्ष्मीबाईने 'मेरी झांशी नहीं दुगी' असे उद्गार काढले. शेवटी कंपनी सरकारले झांशीचे संस्थान खालसा करून राणी लक्ष्मीबाईस दरमहा रुपये पाच हजार निवृत्तीवेतन व राजवाडा वगैरे खाजगी मिळकत देण्यात आली.

प्रसिद्ध इतिहासकार आर. सी. मजूमदार यांनी १८५७ च्या उठावाचे बारकाईने अध्ययन केले आहे. त्यांनी आपल्या पुस्तकात "दि सिपाय म्युटिनी एण्ड दि रिवोल्ट ऑफ १८५७" मध्ये लिहतात की, भारतीय जनता १८५७ मध्ये किंवा त्या अगोदर आणि काही कालावधीनंतर भारतात राष्ट्रीय स्वातंत्र्य युद्धाच्या संभावनाची कल्पनाही कोणी करू शकत नव्हते कारण तेव्हा राष्ट्रप्रेम अथवा राष्ट्रवादाची भावना जनतेमध्ये रुजलेली नव्हती. कारण भारतीय संस्थानातील राजे आपले सिंहासन मिळविण्यासाठी एकमेकांविरुद्ध लढत होते. त्यांना दलित किंवा वंचित समुहातिल लोकांसोबत काही देणे - घेणे नव्हते. १८५७ च्या स्वातंत्र्य संग्रामात भारतातील राजे आपले गमावलेले राज्य कसे मिळेल यासाठी संघर्ष करत होते त्यात झांशी संस्थानाचा समावेश होता.

विरांगणा झलकारीबाईचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान

राणी लक्ष्मीबाईने झांशीने रक्षण करण्यासाठी पुरुषांच्या बरोबर स्त्री सेना उभारण्याचा निर्णय घेण्यात आला. त्याला 'दुर्गादल' (स्त्रीसेना) असे नाव देण्यात आले. त्यात बारिप्सन, मोसीबाई, जुही, सुंदर - मुंदर

काशीबाई तथा झलकारीबाई ह्यांना कमांडर पदी नेमण्यात आले होते. या दुर्गादल (स्त्रीसेना) प्रशिक्षणात मलखांब, कुस्ती, भालाफेक, घोडदौड, घोड्यावर बसून दोन्ही हातांनी तलवार चालविणे, बंदूकीने निशानेबाजी करणे इत्यादी सैनीकी शिक्षण दिले जाऊ लागले. झलकारीबाईला लहानपणापासूनच वाटत होते की मोठेपणी आपणही सैनिक व्हायचे इंग्रजांच्या ताब्यातून आपल्याला ही मातृभूमी स्वतंत्र करायची आहे तिथे हे स्वप्न तिला आज पूर्ण झाल्यासारखे वाटले.

पुढे १० मे १८५७ ला मेरठ छावणी मध्ये भारतीय सैनिकांनी जो विद्रोह सुरू केला होता त्याची आग झाशीपर्यंत येऊन पोहचली. विद्रोहाचे नेतृत्व भाऊ बक्सी व पूरन कोरी करत होते आणि त्यांच्या सोबत होती विरांगणा झलकारीबाई जी आपल्या मातृभूमीच्या रक्षणासाठी आणि स्वातंत्र्यासाठी आपल्या कर्तव्याने पालन करण्यासाठी ब्रिटिश सैनिकांसी साहसाने घणघोर युद्ध करत होती. २५ मार्च १८५७ मध्ये इंग्रजांनी झाशीला वेढा दिला व हल्ला केला. सर्व झाशी मध्ये हाहाकार मानला लोक सैरावैरा पळत होते. प्रचंड संहार झाला. झलकारीबाई यांना एकच चिंता होती ती म्हणजे महाराणी लक्ष्मीबाई या इंग्रजांच्या हाती लागायला नको. अशा कठिण स्थितीत झलकारीबाईंनी महाराणी लक्ष्मीबाईला सुरक्षित ठिकाणी जाण्याचा सल्ला दिला. तेव्हा राणी लक्ष्मीबाई ह्या भांडेरी दरवाजाद्वारे झलकारीबाईंच्या विश्वासू साथीदारासोबत निघून गेल्या.

भांडेरी दरवाजा ते उन्नाव दरवाजापर्यंत युद्धाची कमान स्वतः झलकारीबाईने सांभाळली. अशा कठिन प्रसंगात नाना भोपटकर यांच्या सल्लाने रात्री राणी लक्ष्मीबाई दामोदरराव यांना चादरीने पाठिला बांधून पांढऱ्या घोड्यावर स्वार होवून किल्ल्याच्या उत्तर बाजूने बाहेर पडल्या. इकडे झलकारीबाईने घोषित केले की, आपण राणी लक्ष्मीबाई आहोत कारण झलकारीबाईंचा चेहरा आणि व्यक्तीमत्व राणी लक्ष्मीबाईंच्या व्यक्तीमत्वाशी मिळते जुळते होते. याचा फायदा घेवून झलकारीबाईंचा उद्देश होता की संपूर्ण दिवस इंग्रज सैनिकांना गोघळात टाकून द्यायचे. इंग्रज सैनिक सुद्धा झलकारीबाईंस राणी लक्ष्मीबाई समजून दिवसभर लढत होते. या चकमकी दरम्यान झलकारीबाईंचा पती पूरन कोरी मातृभूमीसाठी शहीद झाला. त्यांच्या पायाला स्पर्श करून ती पुन्हा घोड्यावर स्वार होवून इंग्रजांच्या सैन्यावर तुटून पडली. झलकारीबाईंनी तलवार विजेसमान चमकत

होती. अचानक गोळ्यांनी तिच्या शरीराची अक्षरशः चाळणी केली. अशाप्रकारे मातृभूमीच्या रक्षणाकरीता स्वातंत्र्यासाठी व आपल्या प्रिय महाराणी लक्ष्मीबाईंकरीता विरांगणा झलकारीबाई वीरगती प्राप्त करून शहीद झाली. विरांगणा झलकारीबाईंचे नाव आधुनिक भारताच्या इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी लिहल्या जाईल. झलकारीबाई ही अस्मृश्य समाजाची होती तिचे राज्य नव्हते आणि राजमहल सुद्धा नव्हता. ती न राणी बनू शकणार नव्हती. परंतु मात्र आपल्या देशासाठी आणि मातृभूमीचे संरक्षण आणि स्वातंत्र्यासाठी तिने आपल्या प्राणाची पर्वा न करता बलिदान दिले. तिचा त्याग, बलिदान हे भारतीय समाजासाठी आदर्श व अनुकरणीय आहे. तिने सर्व स्त्री समाजाला गौरविले.

झलकारीबाईंच्या युद्ध कौशल्यामध्ये निपुणता निमंडता आणि वीरता पाहून इंग्रज सेनापती जनरल ह्यूरोज ४ जून १८५८ मध्ये म्हणाला की, छत्रपती जयचामरजी चमतरामदज व पिदकपंद व उमद इमबवउम व उंकम पे जीपे हपतस ; श्रीसांतपईप रू पे जीम पूसस िअम जव समअम सस जीज म िअम पद जीपे बवनदजतल. अर्थात स्टुअर्टस नरडे तर भारतभूमीसाठी एक टक्के जरी स्त्रिया या मुली सारख्या (झलकारीबाई) स्वातंत्र्यसंघासाठी वेड्या होवून लढल्या तर आम्हा सर्वांना हा देश सोडून पळावे लागेल अशा प्रकारचे वक्तव्य केले. यावरून झलकारीबाईने भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान नाकारता येणार नाही.

निष्कर्ष

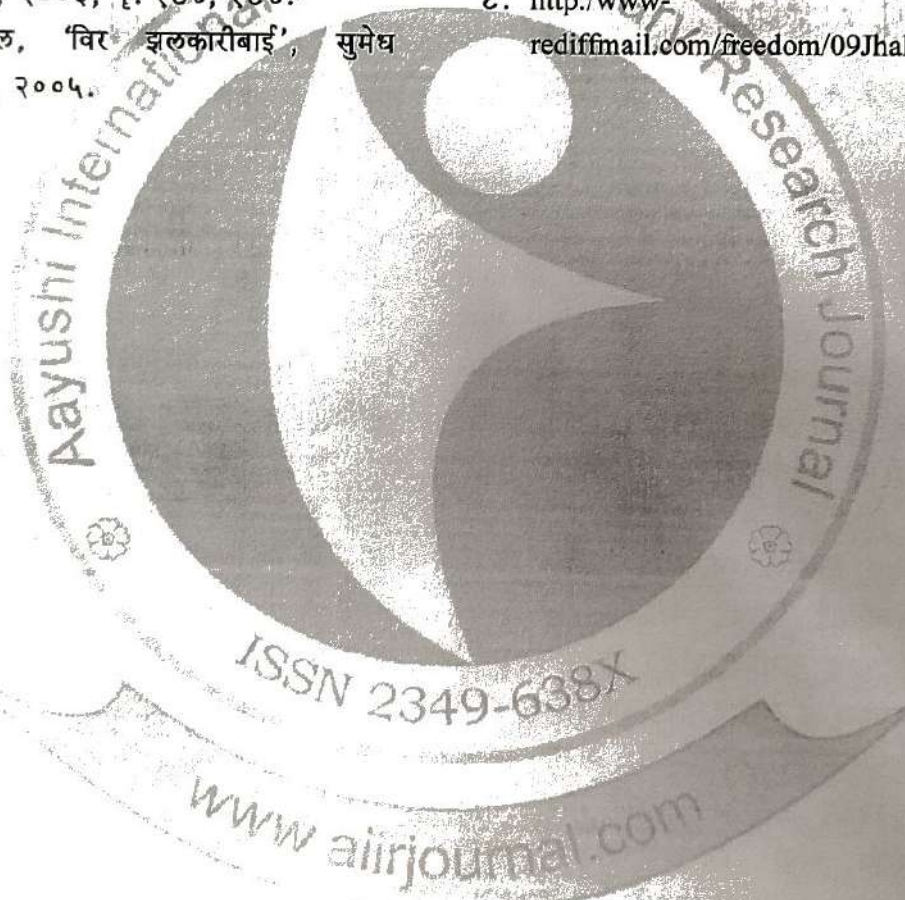
आजपर्यंत भारतीय इतिहासकडे बघितले तर असे लक्षात येते की, अभीजन वर्गातील इतिहासकारांनी भारताचा इतिहास लिहताना अभीजन वर्गातील श्रेय देवून बहुजन वंचितांचा, दलित, आदिवासी, शेतकरी वर्गातील नेतृत्वाला वंचित ठेवून एकांगी व अपूर्ण इतिहास लेखन केले आहे. या वंचित समुहाचे भारताच्या स्वातंत्र्य युद्धात त्यांनी गाजविलेले असामान्य कर्तृत्व योगदान हे नाकारता येणार नाही. झलकारीबाईंनी आपल्या मातृभूमीचे संरक्षण आणि स्वातंत्र्यासाठी आपल्या प्राणाची पर्वा न करता हुतात्मा पत्करले. अभीजनवादी इतिहासकारांनी भारताच्या इतिहासाच्या पानात दखलही घेतली नाही. अशा अनेक स्वातंत्र्यसाठी वेड्या होवून लढणाऱ्या भारतीय स्त्रीयांनी स्वातंत्र्य लढ्यात सहभाग घेवून आपला ठसा उमटविला आहे. आणि म्हणूनच

वंचित समुहातील स्त्रियांचाही सुवर्णमय इतिहास नोंदविणे आज गरजेचे आहे. जेणेकरून भविष्यकाळात येणाऱ्या नविन पिढीला त्यांच्या कर्तृत्वाची जाणीव होईल.

संदर्भग्रंथ सूची

१. डॉ. रोडे, सोमनाथ, 'मराठ्यांचा इतिहास', पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, प्र. आ. १९९८, पृ. ३०२, ३०३.
२. गोवर बी. एल. अनु. (डॉ. बेल्हेकर एम. के.) 'आधुनिक भारताचा इतिहास एक नवीन मूल्यांकन' एस. चन्द एण्ड कम्पी लि. नई दिल्ली. प्रथम संस्करण, २००३, पृ. १८४, १८४.
३. म्हसदे सुशील, 'विर झलकारीबाई', सुमेध प्रकाशन पुणे, २००५.

४. (संपा.) चौधरी, नागेश, 'समतेसाठी बहुजन संघर्ष' पाक्षीक नोव्हेंबर २००९.
५. (संपा.) श्री. लक्ष्मणशास्त्री जोशी, मराठी विश्वकोश, खंड ६, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई, १९७७, पृ. ६९५.
६. Majumdar R.C. "The Sepoy Mutiny and the Revolt of 1857" mukhopadhyaya, 2nd Edition Calcutta, 1963.
७. डीन्कर, डी. सी. 'स्वतंत्रता संग्राम में अछुतो का योगदान', गौतम बुक सेंटर दिल्ली, चतुर्थ आवृत्ती संस्करण, २००७, पृ. ३८.
८. <http://www-rediffmail.com/freedom/09Jhalk.htm>

विदर्भातील अ.प्र.का चळवळीचा इतिहास
1991-1970

ISSN - 2249-5134

Perspectives

A National Interdisciplinary Annual Research Journal

Peer Reviewed
Research Journal for
Interdisciplinary
Studies in Arts
Commerce &
Social Sciences

Vol. I
Special Issue (VIII)
2020

Dr. Madhukarrao Wasnik
PWS Arts and Commerce College
Kamptee Road, Nagpur - 26.
(Reaccredited 'B' by NAAC)

Managing Editor
Dr. Yeshwant Patil
Principal
Dr. Madhukarrao Wasnik P.W.S. Arts and
Commerce College, Nagpur

Editor

Dr. Sudesh M.B. Bhowate
Head, Dept. of English & IQAC coordinator
Research Committee
Dr. Madhukarrao Wasnik P.W.S. Arts and
Commerce College, Nagpur

Associate Editor

Dr. Mahendra Gayakwad
Dr. Megha Ramteke
Dr. Sumedh Nagdeve
Prof. Amruta Dorlikar
Shri. Siddharth Wani
Dr. Vivek Chauhan

Advisory Committee

Dr. Mithilesh Awasthi
Dr. Indrajit Orke
Dr. Pradhnya Bagade

Editorial Consultants

Dr. R. Nikam
Head, Dept. of Economics
P.W.S. Arts and Commerce College
Shri. Ch. Nandurbar (MS)

Dr. Vimelendra Kumar
Head, Dept. of Pali
Banaras Hindu University (UP)

Dr. C. D. Naik
Head, Dept. of Ambedkar
Research Center Mahu (MP)

Dr. C. D. Naik
Head, Dept. of Ambedkar
Research Center Mahu (MP)

Dr. Dharendra Shukla
Asso. Prof. Dept. of Hindi
Govt. Mahatma Gandhi
P.G. College (MP)

Dr. Dharendra Shukla
Asso. Prof. Dept. of Hindi
Govt. Mahatma Gandhi
P.G. College (MP)

Dr. Harsh Jagtap
Asso. Prof. Political Science
Savitribai Fule Poona University, (MS)

Dr. Harsh Jagtap
Asso. Prof. Political Science
Savitribai Fule Poona University, (MS)

Dr. Anil Khatke
Head, Dept. of English
Shree Shivaji College, Nanded (MS)

Dr. C. L. Khatri
Asso. Prof. and Head, Dept. of English
T. P. S. College, Patna (Bihar)

विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास (1890 ते 1970)

विशेषांक संपादक

डॉ.महेन्द्र गायकवाड,डॉ.चंद्रशेखर पाटील

सहायक संपादक

प्रा.आशिष थूल,प्रा.दिपाली सुरवसे

Name of Peer Review Committee Member (Refereed Name)

1)मा.प्रा.डॉ.दीपक गायकवाड
माजी इतिहास विभाग प्रमुख
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

2) मा.प्रा.डॉ.संतोष बंसोड
अध्यक्ष(इतिहास अभ्यास मंडळ)
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

3) मा.प्रा.डॉ.श्याम कोरेटी
अध्यक्ष(इतिहास अभ्यास मंडळ)
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज,नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

4) मा.प्रा.डॉ. संगिता मेश्राम
माजी अधिष्ठाता मानव्यशास्त्रे व
इतिहास विभाग प्रमुख (पदव्युत्तर शिक्षण विभाग)
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज,नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

5) मा.प्रा.डॉ.बी.आर.मस्के
इतिहास विभाग प्रमुख
वसंतराव नाईक शासकीय कला व
समाजविज्ञान संस्था,नागपूर

6) मा.प्रा.डॉ. ताराचंद गेडाम
प्राचार्य,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर कला,वाणिज्य
व विज्ञान महाविद्यालय, सुरतोली (लोहारा)जि.
गोंदिया

7) मा.प्रा.डॉ.एस.बी. भगत
प्राचार्य
रामकृष्ण महाविद्यालय ,दारापूर
ता.दर्यापूर जि.अमरावती

8)मा.प्रा.डॉ. नलिनी टेंभेकर (चिंमनकर)
सहसंचालक,
उच्च शिक्षण,नांदेड विभाग,नांदेड

9)मा.प्रा.डॉ.संदेश वाघ
इतिहास विभाग प्रमुख व अध्यक्ष इतिहास
अभ्यास मंडळ मुंबई विद्यापीठ,मुंबई

10)मा.प्रा.डॉ.यू.एस.सावंत
इतिहास विभाग प्रमुख
यशवंत महाविद्यालय,नांदेड

✓
About us:

Dr.Madhukarrao Wasnik PWS Arts and Commerce College began its educational crusade From 1968 with a very small strength of students in one of the backward areas of North Nagpur.It has turned into a well established institution catering to nearly four thousand students with an education inspired by the values of the Lord Buddha and Dr.Babasaheb Ambedkar.There are UG and PG Course Programmes in Arts and Commerce Streams.The institution has a well equipped library for the students and Research Cell,and Internet Facilities.With a purpose to promot Research,Pali and Dr.Ambedkar Thought Research Centre has been established which benifits many Research Scholars.Research is a very meaningful activity in the institution.The College has many publications to its credit. The present publication is also another milestone in this direction.Perusing the vision of Dr.Ambedkar,our institution is constantly moving ahead to accomplish its social responsibility of providing equal education to the marginalized section of the society.

Editorial and Subscription Communication:Subscription

Perspectives

Dr.Madhukarrao Wasnik PWS Arts and
Commerce College , Kamptee Road,Nagpur-26
Phone:0712-2653711

e-mail :perspectivepws@gmail.com

InstitutionalRs.300(Annual)

Individual Rs200(Annual)

@ All Rights Reserved will be with Dr.Madhukarrao Wasnik PWS Arts and Commerce College,Nagpur -26

Published by :Principal, Dr.Madhukarrao Wasnik PWS Arts and
Commerce College,Kamptee Road,Nagpur-26

Printed by :Panchsheel Graphics,Balabhaupeth,Nagpur

Authors will be responsible for contents and corrections.

For any dispute Jurisdiction will be Nagpur Court.

Perspectives - A National Interdisciplinary Annual Research Journal

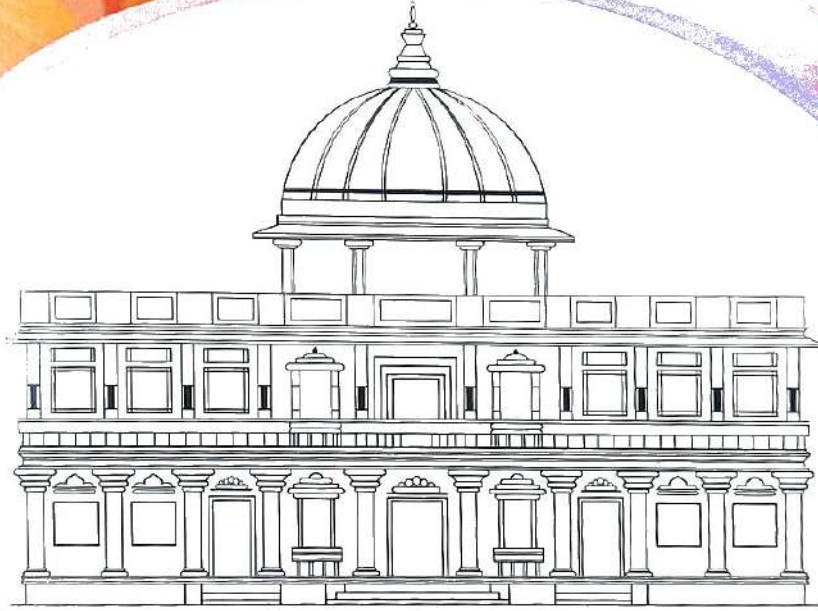

ISSN - 2249-5134

संशोधक

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

● वर्ष : ९० ● मार्च २०२२ ● पुरवणी विशेषांक ०९

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक - मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : ९

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● प्रा.डॉ.बी.आर.मस्के ● प्रा.डॉ.दिपाली भावे ● प्रा.प्रफुल राजुरवाडे

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे २१.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

१९४६ नागपूर येथील सत्याग्रह आणि अॅड. हरिदास बाबू आवळे यांची भूमिका

प्रा. चंद्रशेखर पाटील

इतिहास विभाग प्रमुख

पी. डब्ल्यू. एस. कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नागपूर

ईमेल - , मो. नं. ९४२१७०६५०४

सारांश :

भारताच्या इतिहासात आंबेडकरी सत्याग्रहांचे महत्वाचे स्थान आहे. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वात मानव मुक्तीकरिता अनेक सत्याग्रह झाली. चवदार तळे सत्याग्रह, काळराम मंदीर सत्याग्रह, विदर्भात अंबोदवी मंदीर सत्याग्रह पुणे, कानपूर व नागपूर या ठिकाणी सत्याग्रह झालीत. त्या दृष्टीने नागपूर येथील सत्याग्रह हा राष्ट्रवादी स्वरूपाचा होता. कारण या दौतातील दलितानांच्या लोकसंख्येप्रमाणे विधिमंडळात प्रतिनिधीत्व मिळावे. आम्ही ही या देशातील माणसे आहोत. या उद्देशाने नागपूर येथील सत्याग्रह यशस्वी करण्यासाठी अॅड. हरिदास बाबू आवळे यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. अहिसंक मार्गाने सत्याग्रह यशस्वी झाले शेवटी मध्यप्रांत वन्हाड प्रांताक सरकारलाही सत्याग्रहीपुढे नमावे लागले. यांची दखल आधुनिक भारताच्या इतिहासात घेतल्या गेलेली नाही. नागपूर येथील सत्याग्रह उपेक्षितच राहिला.

शब्द संकेत :

शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन, आंबेडकरी चळवळ, मध्यप्रांत वन्हाड, सत्याग्रही मोर्चा, पं. रविशंकर शुक्ल, प्रांतीक सरकार, संचार बंदी, अॅड. बाबू आवळे, नागपूर प्रस्तावना :

भारतातील दलित चळवळीच्या इतिहासात नागपूर शहराचे ऐतिहासिक महत्त्व आहे. या शहराला आंबेडकरी चळवळीचा प्रदीर्घ असा वारसा लाभलेला आहे. स्वातंत्र्यपूर्ण कालखंडात नागपूर ही मध्यप्रांत वन्हाडची राजधानी होती. याच शहरात अखिल भारतीय शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन या राजकीय पक्षाची स्थापना १९४२ साली झाली. तसेच नागपूर शहर आंबेडकरी चळवळीचा बालेकिल्ला म्हणून ओळखला जातो. या शहरातून अनेक आंबेडकरी पुढारी सेनानी कार्यकर्ते निर्माण झाले. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात नागपूर या शहरात अनेक सत्याग्रह झालेत. अखिल भारतीय शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन या राजकीय पक्षाच्या झेंड्याखाली सन १९४६ ला झालेला नागपूर येथील सत्याग्रहाचा लढा हा राष्ट्रवापक स्वरूपाचा होता या सत्याग्रह लढ्याचे शूर सेनानी

अॅड. हरिदास बाबू आवळे होत.

अॅड. हरिदास बाबू आवळे हे आंबेडकरी आंदोलनातील मध्य प्रांत वन्हाडातील शूर सेनानी एक सच्चा कार्यकर्ता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विश्वासू सहकारी कुशल संघटक असून त्यांनी आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानाचे लोन खेड्यापाड्या पोहचविण्याचे कार्य केले. जयभीमचे जनक बाबू एल. एन. हरदास यांच्या निधनानंतर आंबेडकरी चळवळीची धुरा अॅड. हरिदास बाबू आवळे यांनी सांभाळली पुढे ते शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन या राजकीय पक्षाचे जनरल सेक्रेटरी झाले. नागपूर येथील सत्याग्रहाचे नेतृत्व :

नागपूर येथील सत्याग्रह लढ्याचे नेतृत्व अॅड. हरिदास बाबू यांनी सांभळले सन १९४६ ची निवडणूक काँग्रेस पक्षाने जिंकल्यानंतर आपली प्रांतीक सरकारे एप्रिल १९४६ला चालु केली त्यामुळे आपल्यावर अन्यायाचा जाहीर स्फोट करण्याचा निर्णय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घेतला. सत्याग्रहाचा उद्देशामागे अखिल भारतीय शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशनची भूमिका अशी होती की, कायदे मंडळाच्या बैठकी सुरू होतील तेव्हा अस्पृश्यांनी त्या मंडळासमोर सत्याग्रह सुरू करावा. पुण्यातील दि. १५ जुलै १९४६ ला बैठकीत ठरल्याप्रमाणे प्रांतीक काँग्रेसलावर मोर्चा नेऊन सत्याग्रह करण्याची चळवळ फेडरेशन हाती घेतली सत्याग्रह संदर्भात डॉ. बाबासाहेबांनी जनतेला उद्देशून म्हटले की, “आमचा सत्याग्रह स्वातंत्र्यासाठी आहे. कौटुंबिक किंवा व्यक्तिगत सुखासाठी नाही. कारण लोकशाहीच्या तत्त्वानुसार ७ कोटी लोकांच्या समाजाला देशाच्या राज्यघटनेत, कायदेमंडळात जे अधिकार मिळायला पाहिजे ते अधिकार मिळाले पाहिजे?” पुण्यातील कायदेमंडळाचे अधिवेशन संपल्यावर इतर ठिकाणी दुसऱ्याच स्वरूपात या लढ्याचा सुरवात होऊन ब्रिटीश सरकाराचा अन्याय योजनेविरुद्ध चालु असलेला लढा प्रांता-प्रांतातून चालु होईल. त्याला देशव्यापी स्वरूप प्राप्त होईल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आज्ञेप्रमाणे भारतातील अनेक प्रांतात सत्याग्रह लढ्याचे रणशिगं फुंकल्या गेले.

अॅड. हरिदास बाबू आवळे हे मध्यप्रांतात वन्हाड

संशोधक

शे.का.फे. या पक्षाचे कार्यवाह असून नागपूर येथील सत्याग्रह लढ्याची धुरा त्यांच्यावर होती. कारण त्यांची सत्याग्रह समितीचे जनरल सेक्रेटरी म्हणून सर्वानुमते निवड झाली होती. नागपूर येथील सत्याग्रह लढा हा केव्हा सुरू होईल या संबंधीचा जनता या साप्ताहिकातून २६ ऑगस्टच्या अंकात बातमी छापलेली होती. अॅड. हरिदास बाबू आवळेनी सत्याग्रह या संबंधीचे हजारो पत्रक छापलेले होते. त्यामुळे मध्यप्रांत वन्हाडातील आंबेडकरी जनतेला सत्याग्रहाची इत्यंभूत माहिती वन्हाडातील अहिंसात्मक नागपूरच्या सत्याग्रहाचा निर्धार कायम असून ३ सप्टेंबर १९४६ सत्याग्रहाचे रणशिंग फुंकल्या जाईल. तसेच "मध्यप्रांत वन्हाडातील अस्पृश्य बांधुनी सत्याग्रह कमेटीला सहकार्य करावे अश्या आशयाची पत्रके काढून जनतेला सत्याग्रह लढ्यात हजारांच्या संख्येने सामिल व्हावे असे आव्हान केले होते.

अॅड. हरिदास बाबू आवळे सत्याग्रह कमेटीचे कार्यवाह होते ते पुढील प्रमाणे त्या पत्रकात नमुद करतांना म्हणतात की, "नागपूर येथील सत्याग्रह यास्वी करण्याकरीता सत्याग्रह कमेटीची स्थापना केलेली असून समुहाच्या मदतीकरीता प्रत्येक जिल्ह्यात अस्पृश्या सत्याग्रह कमेटीच्या छापलेल्या सहीनिशी रसिद पावती पाठविल्या आहे. सत्याग्रह यास्वी पार पाडण्यासाठी सत्याग्रह फंड करीता निधी गोळा केलेली रक्कम अ. भा. फेडरेशनच्या कमेटीच्या आज्ञेशिवाय इतर कोणत्याही कामात खर्च करता येणार नाही. तरी त्या आणीबाणीच्या वेळेस सत्याग्रह कमेटीला पुर्ण सहकार्य करावे,"^२ अॅड. हरिदास बाबू आवळे व अन्य सहकाऱ्यांच्या नेतृत्वाखाली नागपूरचा सत्याग्रह हा ३ सप्टेंबर १९४६ ला पूर्वनिर्णयित नागपूरचा सत्याग्रह हा सत्याग्रही मोर्चा म्हणून आंबेडकरी चळवळीच्या इतिहासात ओळखल्या जातो. नागपूर येथील झालेल्या सत्याग्रहात हजारो अस्पृश्य बांधव मध्यप्रांत वन्हाड येथुन नागपूरला दाखल झाले होते. सत्याग्रह लढा यशस्वी करण्याकरीता सत्याग्रहाचे शूर सेनानी हरिदास बाबू आवळे, रावसाहेब ठवरे, आर. व्ही. कवाडे, आर. आर. पाटील, डी. एल. पाटील, सखाराम मेश्राम इत्यादी अस्पृश्य कार्यकर्ते शे. का. फे. च्या झेंड्याखाली कार्य करित होते.^३

अस्पृश्य पुरुषांप्रमाणे महिलांनी या सत्याग्रहात भाग घेतला होता. प्रत्येक सत्याग्रहीच्या हातात काही निशाण घेतली होती. १. ब्रिटीश मंत्री योजना नट होवो. २. काँग्रेसशाही नष्ट होवो. ३. पुणे करार रद्द करा. ४. स्वतंत्र मतदार संघ

लेके रहेंगे ५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जय अशा गगनभेदी घोषणा सत्याग्रही करत होते. होते. हा सत्याग्रह यशस्वी करण्यासाठी हरिदास बाबू आवळे यांनी जीवाचे रान केले. ज्यांनी पुढाकार घेतला नागपूर येथील सत्याग्रहाला आवळेंच्या सिंहाचा वाटा होता विरोधकांना दाद न देता अतिशय शांततेने हा सत्याग्रह पार पाडला. अनेक सत्याग्रहींना पोलिसांनी बेदम मारले. ब्रिटीश नोकराही प्रमाणेच काँग्रेसच्या (प्रांतीक सरकारने) सत्याग्रहींचा अमानुश छळ केला. चार दिवसात ८२५ सत्याग्रहींना अटक करण्यात आली. त्यात ५० महिला ही होत्या.^४

१९४६ च्या नागपूर येथील सत्याग्रहाला दलित पुढाऱ्यांना मध्य प्रांत वन्हाडातील प्रांतीक सरकारने तुरुंगात डांबले होते. यात प्रामुख्याने मध्य प्रांत वन्हाड शे.का.फे. चे सरचिटणीस बाबू हरीदास आवळे, बाबू साहेब राजभोज, शांताबाई दाणी, मुक्तावनदास प्रेमदश, पुरणदास, एच. बी. गोंडाणे, एच. बी. खोब्रागडे व एस. डी. नांदके यांना प्रांतीक सरकारने अटक केलेली होती. त्यांच्या सुटकेकरीता जनता सुरक्षा कायदाच्या पाचव्या कलमान्वये प्रांतीक सरकारकडे अॅड. निसार आली, अॅड. मेश्राम यांनी २१ नोव्हेंबर १९४६ ला अर्ज केला.^५ अॅड. हरिदास बाबू आवळे, राजभोज, व शांताबाई दाणी, मुक्तावनदास इत्यादी शे. का. फे. पक्षाच्या पुढाऱ्यांना प्रांतीक सरकारने अटक केल्या बद्दल ११ नोव्हेंबर १९४६ ला मध्यप्रांत वन्हाडातील अखिल दलित समाजाने निषेध दिन पाळला. प्रांतात ठिकठिकाणी हरताळ पाळून मिरवणूका काढून प्रचंड जाहीर सभा घेण्यात आल्या व प्रांतीक सरकारच्या अतिशय तिब्र शब्दात निषेध करण्यात आला.^६

प्रांतीक सरकारने दलित फेडरेशनच्या प्रमुख पुढाऱ्यांना अटक केल्यामुळे या परिसरातील दलित कामगारांनी नागपूर, अकोला, बडनेरा, पुलगाव, राजनानगाव (दलित इत्याख्यात) हडताळ पाळला तसेच बिडी कामगारांनी प्रांतातील सर्व बिडी कारखाने बंद ठेवले. दलित जनतेची फेडरेशन व तीचे पुढारी यांच्याबद्दल असणारी असिम निष्ठा, त्यांच्या खातर कारावा लागणारा अपुर्व स्वार्थत्याग, प्रचंड उत्साह संघटनेबद्दल होता.^७

मध्यप्रांत वन्हाड प्रांतीक सरकारला याचा पुरेपुर अनुभव असल्यामुळे काँग्रेसनिष्ठ प्रांतीक सरकारच्या अंतःकरणात धडकी भरली. सरकार हादरले. म्हणूनच ठिकठिकाणच्या जिल्हाधिकाऱ्यांनी दलितांच्या मिरवणूकीवर जमावबंदी घातली व प्रमुख ठिकाणी १४४ कलम लागू केले व संचार

बंदीचे आदेश दिलेत.

अॅड. हरिदास बाबू आवळे व इतर शे.का.फे. च्या पक्षानिष्ठ पुढाऱ्यांच्या सुटकेसाठी मध्यप्रांत वन्हाड जनता एकवटली होती. त्यांचा परिणाम असा झाला की, ५ डिसेंबर १९४७ ला मध्यप्रांत वन्हाड दलित फेडरेशनचे सेक्रेटरी हरिदास आवळे व फेडरेशनच्या महाकोशल शाखेचे अध्यक्ष मुक्तावनदास यांची नागपूर जेल मधून सुटका करण्यात आली. त्याचप्रमाणे अ.भा.शे.का.फे. सरचिटणीस बापूसाहेब राजभोज व अन्य सदस्य शांताबाई दाणी यांची सुटका ६ डिसेंबर १९४७ ला जबलपूरच्या जेल मधून झाली या व्यतिरिक्त प्रेमदास, नामदास, तेजुप्रसाद, पुरणदास, एच. बी. गोंडाणे, एच. डी. खोब्रागडे व इतर कार्यकर्त्यांची सुटका करण्यात आली. उशिरा का होइना प्रांतिक काँग्रेस सरकारचा बुध्दीभ्रम दूर होऊन त्याने दलित पुढाऱ्यांची मुक्तता केली. जबळपास चार महिने अॅड. आवळे व इतर पुढारी हे कारागृहात बंदीस्त होते. दलित फेडरेशनच्या नेत्यांनी ज्यात आवळेंचा सक्रीय सहभाग होता व सदस्यांनी तुरुंगवास पत्करल्यामुळे फेडरेशन विषयीची अल्प प्रांतिक असिम निठा, पराक्रम अपूर्व त्याग दृष्टी प्रकट केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नागपूर येथील सत्याग्रहींच्या अटके संदर्भात जाहीर निषेध नोंदविला होता. या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अॅड. हरिदास आवळे यांना २ नोव्हेंबर १९४७ ला पत्र पठवून निषेध नोंदविला होता. त्या पत्राचा उल्लेख प्रसिध्द आंबेडकरी लेखक, विचारवंत एल. आर. बाली (पंजाब) यांनी “डॉ. आंबेडकर जीवन और मिन” या ग्रंथात केला आहे. “डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटले होते की, “मुझे मध्यप्रदेश सरकार द्वारा कुछ कार्यकर्ताओं के गिरफ्तार करने की सूचना मिली है। मैं बहुत गुस्से में हूँ सरकार लोक-सुरक्षा कानून का गलत इस्तेमाल कर रही है, न तो फेडरेशन मेरी है, न ये काँग्रेस के साथ बंधी है। फेडरेशन एक स्वतंत्र एक स्वतंत्र संगठन है। काँग्रेस सरकार में शामिल होने का यह अर्थ नहीं की मैं काँग्रेस पार्टी में शामिल हो गया हूँ। आप मध्यप्रदेश की इस कार्यवाही पर रोष प्रकट करने पर मत झीझके.” मध्यप्रांत वन्हाडातील प्रांतीक सरकारने अॅड. हरिदास बाबू आवळे व अन्य पुढाऱ्यांना कारागृहात डांबल्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर फार व्यथित झाले होते. व त्यांनी सत्याग्रही लढयातील या घटनेचा तिब्र शब्दात निषेध नोंदविला होता. यावरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा अॅड. हरिदास बाबू आवळे व फार विश्वास

होता हे लक्षात येते.

अॅड. हरिदास बाबू आवळे यांच्या नेतृत्वाखाली १९४७ साली नागपूर येथील सत्याग्रहांनी प्रांतीक सरकार कडून आपला मागण्या पूर्ण करून घेण्यासाठी शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन विधानसभेसमोर सत्याग्रह केले, यासाठी प्रांताच्या निरनिराळ्या भागातून हजारो अस्पृश्य बांधव आले होते. “नागपूर येथील मध्यवर्ती कारागृह सत्याग्रहींनी भरून गेले मध्यप्रांताचे मुख्यमंत्री रविशंकर शुक्ला यांनी फेडरेशनच्या मागण्यापूर्ण करण्याचे आश्वासन दिल्यानंतर सत्याग्रह स्थगित झाला.”

नागपूर येथील सत्याग्रह लढ्याला जनआंदोलनाचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. या सत्याग्रह लढ्याचे शूर सेनानी अॅड. हरिदास बाबू आवळेनी केलेल्या अथक परिश्रमामुळे शेवटी मध्यप्रांत वन्हाड प्रांतीक सरकारला नमावे लागले यावरून असे लक्षात येथे की मध्यप्रांत वन्हाडातील अस्पृश्यांनी आपल्या न्याय हक्कासाठी जो लढा दिला होता त्याला आंबेडकरी इतिहासाच्या लढ्यात तोड नाही. या लढ्याचे नेतृत्व अॅड. हरिदास बाबू यांना केले. नागपूर येथील सत्याग्रह लढ्यात शे.का.फे. पुढाऱ्यांची महत्वाची भुमिका निभवली असली तरी यात अॅड. हरिदास बाबू आवळे यांचा सिंहाचा वाटा होता, हे सर्वाना मान्य करावे लागेल. निकर्ष :

१. आंबेडकरी सत्याग्रहाचे भारताच्या इतिहासात अन्यथा साधारण महत्व आहे.
२. अॅड. हरिदास बाबू आवळे हे आंबेडकरांचे सच्चे मिलेदार निठावंत सहकारी होते.
३. १९४६ चा नागपूर येथील सत्याग्रह हा राष्ट्रवादी स्वरूपाचा होता.
४. १९४६ च्या नागपूर येथील सत्याग्रहात अॅड. बाबू आवळे यांच्या कुशल नेतृत्वात यशस्वी झाला.
५. १९४६ च्या नागपूर येथील सत्याग्रहामुळे दलितांना राजकीय हक्क बहाल झाले.
६. भारताच्या जडण-घडणीत चा सत्याग्रहाचा यशस्वीतेमुळे दलितांचे राजकीय हक्क बहाल झाले.

आधारभूत संदर्भ :

१. खैरमोडे चा. भ. “डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर आंबेडकर चरित्र खंड ९”, सुगावा प्रकाशन पुणे, १९८३ पृ.क्र. ८६-९२.
२. नागपूर येथील सत्याग्रह कमिटीचे जनरल सेक्रेटरी (मध्यप्रांत वन्हाड अस्पृश्य समिती) हरिदास आवळे

- यांनी मध्यप्रांत वऱ्हाडातील अस्पृश्य बांधवांना सत्याग्रह यशस्वी करण्यासाठी केलेले आवाहन पत्रक.
३. लोखंडे हि. गो., भाऊ लोखंडे, डॉ. आंबेडकरी सत्याग्रह सुधीर प्रकाशन वर्धा प्र. आ. २००८, पृ.क्र. १२७.
 ४. खोब्रागडे फुलचंद, “सूर्याचे सांगामी” संकेत प्रकाशन नागपूर, प्र. आ. २००९, पृ.क्र. ५३.
 ५. संपा. मिरपुडे ना. ख. साप्ताहिक अरूण अंक १८वा वर्ष १ ले २४ नोव्हेंबर १९४६, नागपूर पृ.क.५.
 ६. कित्ता पृ. क्र. ३.
 ७. कित्ता पृ. क्र. ५.

८. कित्ता पृ. क्र. ३

९. बाली एल. आर. ‘डॉ. आंबेडकर जीवन और मिशन भीमपत्रिका पब्लिकेशन, जालंधर’ पंजाब संशोधित संस्कारण २००६.
१०. डॉ. पाठक, अरूणचंद्र (संपा.) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, नागपूर जिल्हा भाग-१ दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. सुधारित आवृत्ती. २००५ पृ.क्र. २४.

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

विक्रीसाठी उपलब्ध असलेल्या दुर्मिळ ग्रंथांची यादी

☎: (०२५६२) २३३८४८

अ.न.	पुस्तकाचे नांव	किंमत रुपये
१)	छत्रपती शिवाजी महाराजांची पत्रे	३५०
२)	शिवाजीची राजनिती	४५०
३)	राजवाडे चरित्र	७००
४)	इ.वि.का.राजवाडे समग्र साहित्य (खंड ४ ते १०) ३५० X ६	२१००
५)	मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने (खंड १ ते ११) ४०० X ११	४४००
६)	The Sources of Maratha History ५ खंड ६०० X ५	३०००
७)	गीताई धर्मसार	५०
८)	जागतिक बालक वर्षानिमित्त	२५
९)	अमृतानुभव	१००
१०)	वॅटलॉग	५०
११)	नागपुरकर भोसल्यांचे चिटणीशी बयान	५०
१२)	संशोधक-काँग्रेस शताब्दी विशेषांक	५०
१३)	ज्ञानेश्वर नितीकथा	२०
१४)	विलासमणि मंजिरी	१००
१५)	योगचिंतामणी	१००
१६)	वडिया नागेश	२५
१७)	नवरास रागमाला (संशोधक)	५०
१८)	नाल्या जोगाच्या चरित्राची साधने	१००
१९)	ज्ञानकी स्वयंवर	१००
२०)	खानदेश माळव्याच्या इतिहासाची साधने	१५०
२१)	दुर्मिळ संच (संशोधक)	२०००
२२)	निबंधसंग्रह -१	८०
२३)	निरुक्त	१५००
२४)	नागपूर राज्याच्या इतिहासाची साधने	२५०
२५)	मराठाकालीन शासन व्यवस्था आणि स्थित्यंतरे	१५०

